

JAKAB PÉTER
ELTE Bölcsészettudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 3. szám, 30–58.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2025.3.30-58
www.aetas.hu

Az Orsini-főpapok hatalmi stratégiái a 15. századi Egyházi Államban

ABSTRACT. *Political Strategies of the Orsini Pontiffs in the 15th Century State of the Church.* Historiographical research into the career of the Orsini family, and their clashes with the Colonnas, has been continuous for multiple centuries. Through deeds and narrative sources (and to a lesser extent visual sources) this study examines the political strategies of this family that began its rise in the 12th century. The focus of current Orsini research is their integration into the Baron class (13th-14th centuries), the zenith of their power (16th century), and the examination of their estate and castle in Bracciano. However, through the analysis of 15th century processes we can form a more precise view of the political strategies of the elite of this era. Therefore, after examining the available sources, the study focuses on the relationship between the Orsinis and the city of Rome, and the portraits of two pontiffs, Giordano and Latino Orsini, by analysing their commanderies and their networks of relations.

Keywords: *Orsini, Renaissance, Rome, State of the Church, commandery*

Bevezetés

Amikor 1565-ben a velencei Francesco Sansovino elkészült *L'istoria di Casa Orsina* (Az Orsini-ház története) című művével, a Colonnák és az Orsinik 1497–1498 során zajló fegyveres konfliktusának előzményeként fontosnak tartotta a család eredetmitoszát is ismertetni. Az Orsini-címerben is feltűnő medve arra a Caius Ursus Flavius nevű férfira utal, akit egy anyamedve nevelt fel.¹ Sansovino némileg „romanizálta” az Orsinik őstét, ugyanis az eredeti, érthetően kevésbé népszerű legendaverzió szerint a vadállat által gondozott Mandilla nem római volt, hanem egy gót harcos fia.²

Természetesen a medve sem Sansovino invenciója. A *de filiis Ursi* formula már az 1190-es években dokumentálható, ugyanis III. Celesztin (1191–1198) egyik unokatestvére, Orso és rokonsága megnevezésére használták.³ Ennek legismertebb középkori irodalmi parafrázisa

¹ Sansovino: *L'istoria di Casa Orsina*, 5–6. Megjegyzem, a családi heraldikában a rózsa is megjelenik annak nyomaként, hogy először bizonyos Lodovico Orsini kapott 1052 pünkösdjén ünnepélyes keretek között IX. Leó pápától egy aranyrózsát. A hagyomány azonban tévesen rögzült, mivel a megszentelt aranyrózsa szokása XI. Benedek pápaságáig (1140–1143) vezethető csak vissza, s nem pünkösdi ünnepéhez, hanem a nagyböjt negyedik (ún. *Laetare*) vasárnapjához köthető. Ráadásul – diplomáciai ajándékként – az Orsiniknél nagyobb világi méltóságok (királyok, fejedelmek) kapták. Paravicini-Bagliani: *Morte e elezione*, 115–116.

² Colonna: *Gli Orsini*, 15.

³ Carocci: *Baroni di Roma*, 387.

a Pokol XIX. énekében szerepel, melyben Dante megszólaltatja a simonia bűnében szenvedők egyikeként a III. Miklós néven (1277–1280 között) regnáló Orsini-pápát, Giovanni Gaetanót, akinek ironikus bemutatkozása egyszerre magyarázza kilétét és büntetése okát.⁴ A modern forráskritika Sansovino alkotását inkább kompilációnak tartja, amely elsősorban Sigismondo de' Conti feljegyzései alapján készült.⁵ Munkája nem a kezdete, hanem inkább kora újkori szintézise a család eredetlegendájának, identitástudatának, Giovan Battista Cantalicio *De Ursinae familiae origine* című művéhez hasonlóan. Sansovino és Cantalicio ráadásul nem kizárólag Ursus római eredetét hangsúlyozza, hanem a görög hitvilág jól ismert aitológiai mítoszával (Arkas történetével) is összekapcsolják.⁶ Ennek alapja nyilvánvalóan Ovidius *Metamorphoses* című munkája volt, amelynek második könyvében a Zeus által csilagképként az „égre helyezett” vadász nem más, mint Callisto fia.⁷ Mindezek ismeretében ugyanakkor nem meglepő, hogy Giovanni Campagna ma a Los Angeles-beli Paul Getty Museum tulajdonában lévő, a 17. század első felére datált metszetsorozatán is a mítoszok homályába vesző őt, Caius portréja az első, s őt követi még 193 családtag.⁸

Az Orsini-eredetnek azonban volt egy ma már csak rekonstruálható, de a 15. században kiemelkedő, Itália-szerte ismert forrása: Giordano Orsini (1360/70–1438) bíboros római palotája, a Monte Giordano, amelynek gyűjteménye antik feliratokat is szép számmal tartalmazott, köztük azt, amelyik Ursus Alus és felesége, Vituria emlékét hirdette. A nagyhatalmú bíborosnál Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla, Leonardo Bruni, Lorenzo Valla és Leonardo Dati is sűrűn megfordult; gazdagságában csak a Konstantinápolyból elmenekült Bessarion (1403–1472) főpapi palotája kelhetett vele versenyre, amely a SS. Apostoli-templom közelében állt.⁹

Az, hogy az Orsinik tizenégy évszázadon át meghatározó alakítói voltak Róma, tágabb értelemben pedig egész Itália történetének, vitán felül tükröződik a prozopográfiában is. A családból három egyházfő (III. Celesztin, III. Miklós és XIII. Benedek) került ki. Hatalmas erődtéményeik közül számos ma is Lazio területén magasodik¹⁰ A família egyik ága (a gravinai Orsinik) ma is létezik, tagjai aktív szerepét vállalnak a családi múlt feltárásában, a levéltári és narratív források összegyűjtésében, rendszerezésében. Az e tanulmány alapjául szolgáló kutatás célja az volt, hogy feltárja, milyen stratégiák, hatalmi játszmák tették lehetővé az Orsinik felemelkedését és talpon maradását. Úgy vélem, miközben az elmúlt évtizedekben jelentős kutatások folytak az Egyházi Állam területén is jelentőssé váló bárói réteg kialakulásával (Sandro Carocci, Franca Allegrezza), illetve a család történetével (Christine Shaw) kapcsolatban,¹¹ a „medvekölykök” felemelkedéséről szóló irodalomban a 15. századi időszak még nem kapott kellő figyelmet. A Sansovino-féle narratíva érvényesül: a pápaság történetét, az Egyházi Állam viszonyait taglaló monográfiák, tanulmányok a Colonna–Orsini ellentét,

⁴ „Ha kilétem annyira érdekel, / hogy miatt lemasztál itt e parton: / tudd meg, hogy rajtam volt a Nagy Palást. / Orsini voltam, a Medve fia, / a bocsok érdekében zsebre vágtam / mindent – s most én vagyok itt zsebre vágva.” (Nádasdy Ádám fordítása). *Dante*, Pokol XIX. 67–72.

⁵ Orcena: *History of the Orsini*, 3.

⁶ Orcena: *History of the Orsini*, 3.

⁷ Ovidius, 33.

⁸ Furlotti: *New Considerations*, 15.

⁹ Wren Christian: *Empire Without End*, 123–124.

¹⁰ A közigazgatás szempontjából Provincia di Roma mai területére eső várakhoz lásd (további szakirodalommal): Silvestrelli: *Città, castelli e terre*, i. m.; Pocino: *Rocche, fortizzate*, i. m.

¹¹ Vö. Carocci: *Baroni di Roma*, i. m.; Allegrezza: *Organizzazione del potere*, i. m.; Carocci: *Il nepotismo*, i. m.; Shaw: *The Political Role of the Orsini*, i. m.

illetve háborúskodás 16. századig húzódó eseménytörténetére koncentrálnak, de nem kapunk rá magyarázatot, hogy a konstanzi zsinat után megerősödő pápai hatalom mellett hogyan építhették tovább hatalmukat a legjelentősebb arisztokrata családok – köztük az Orsinik.

E tanulmányban két meghatározó főpap, Giordano és Latino Orsini hatalmi stratégiáit kísérlem meg felvázolni a rendelkezésre álló narratív források és oklevelek alapján.

A kutatás forrásbázisa

A levéltári források között az első helyen kell megemlíteni az Archivio di Stato di Roma okleveleit. A *Pergamene Orsini* – ma már részben digitálisan is tanulmányozható – anyaga a család történetére vonatkozó adatokat szolgáltat, illetve az Orsini-birtokokhoz kapcsolódó adminisztratív kérdésekben (öröklés, adás-vétel stb.) is mérvadó lehet. A fennmaradt oklevelek közül a 14–15. századra vonatkozókat tekintetem át, ezek száma, a duplikátumokat, átiratokat is beleértve, kicsivel több mint kétszáz. A 13. századi anyag – a bárói réteg, illetve a bíborosi kollégium összetételét vizsgáló történészek, köztük Agostino Paravicini-Bagliani, Sandro Carocci, Franca Allegrezza szerencséjére, jóval gazdagabb. Az egyenetlen eloszlás annak is köszönhető, hogy a kései középkorban az Orsini család már igen sok ágból állt, s a dél-itáliai forrásanyagnak csak egy része került vissza Rómába.

Az oklevelek – maguktól értetődően – a család magánlevéltárát képezték. Az első inventárium az 1560-as években keletkezett, valószínűleg azzal a céllal, hogy miután IV. Pius pápa 1560. október 7-én hercegi rangra emelte a család braccianói ágát, a legfontosabb – még megmaradt – dokumentumok egy helyen legyenek megőrizve.¹² A braccianói várból Rómába költöztetett anyag szükségszerűen töredékes, az állomány besorolása pedig mind a mai napig a 19. századi levéltári rendszerezés szempontjait tükrözi. A család kérésére 1867 és 1876 között Pietro Pressutti rendezte és csoportosította az okleveleket, megkülönböztetve a „történeti” dokumentumokat az Orsinikhez kapcsolható „adminisztratív” jellegű forrásoktól. A „civilben” katolikus papként szolgáló Pressutti többek közt a Colonnák és a Sforzák családi levéltárait is rendszerezte, de az Orsinik esetében regesztákat elsősorban az érdeklődéséhez közelebb eső, 16. századi oklevelekhez készített.¹³

Pressutti munkájának befejezése – a megmaradt középkori dokumentumok besorolása és regesztázása – Cesare De Cupis nevéhez fűződik. Az 1928-ban elhunyt De Cupis mai fogalmaink szerint inkább „szakíró”, publicista volt, mintsem történész. Mivel kutatásai során V. Mártontól egészen VII. Pius koráig vizsgálta az itáliai mezőgazdaság sajátosságait, az Orsinik középkori okleveleit is átolvasta, illetve regesztázta.¹⁴

Pressutti és De Cupis tevékenységét azért is tartottam fontosnak röviden megemlíteni, mivel az egy fontos historiográfiai szempontot is felvet. A 19. század második felében született, Róma történetét feldolgozó adatgazdag, pozitívista szellemben készült munkák közül ugyanis nem mindegyik tudott a családi magánlevéltárak anyagára támaszkodni. Alfred von Reumont háromkötetes várostörténete, a *Geschichte der Stadt Rom* például akkor készült (1867–1868), amikor Pressutti éppen csak nekilátott hatalmas munkájának.¹⁵ Kortársa és részben szakmai riválisa, Ferdinand Gregorovius már 1856-ban elkezdett dolgozni *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* című, nyolckötetes művén. Ő azonban 1868 során –

¹² Mori: *L'Archivio Orsini*, 172.

¹³ Mori: *L'Archivio Orsini*, 194.

¹⁴ Travaglini: *De Cupis*, i. m.

¹⁵ Chambers: *Popes, Cardinals & War*, 419.

feltételezésem szerint Rómában dolgozó levéltáros barátai, például Augustin Theiner vagy Gaetano Milanesi segítségével – hozzáférést kapott az éppen kialakítás alatt álló Orsini-levéltárhoz.¹⁶ Az olasz főváros végül 1905. február 8-án vásárolta meg az Orsiniktól azt a hatalmas forrásállományt, amely mind a napi napig az Archivio Capitolino di Roma egyik meghatározó gyűjteményét képezi.¹⁷ A levéltár 2004-ben kezdődött digitalizációs programjának köszönhetően mind Pressutti, mind De Cupis regesztái tanulmányozhatók az intézmény webfelületén¹⁸

Az oklevelek többsége tanúsítványokból, adásvételi szerződésekből, különböző birtokok családon belüli örökítéséről, cseréjéről szól, de egyéb történeti szempontot *önmagukban* nem tartalmaznak. E források vizsgálata tehát a család hatalmi technikáinak elemzéséhez fontos, de nem elegendő: pusztán az Archivio Orsini oklevelei alapján nem alkotható olyan színes kép a 15. századi Rómáról, mint amit a fennmaradt krónika- és naplótöredékek sugallnak. Az oklevelekből ugyanakkor a birtokok megszerzésének, kiterjesztésének folyamatát is nyomon lehet követni, mi több, Giordano és Latino portré is felvázolható e források vizsgálatával.

Az elbeszélő források közül kiemelkedik Antonio di Pietro dello Schiavo naplója, a *Diarium Romanum*, amely egy viszonylag rövid periódust: Róma 1404 és 1417 közötti történetét dokumentálja.¹⁹ A szerző a Szent Péter-székesegyház kifizetéseinek listáján 1424-ig szerepel, egyéb adatunk rá vonatkozóan nincs.²⁰ A részletes, stilisztikai szempontból nem kifejezetten igényes munkát újabban Massimo Miglio a krónika műfajhoz sorolja, de inkább egy naplótöredékről van szó.²¹ Dello Schiavo szűkszavú, tömör sorai viszonylag kiegyensúlyozott forrásnak tekinthetők: elsősorban az általa megörökítésre méltónak tartott eseményekből lehet arra következtetni, hogy nem kimondottan az Orsinik és a Colonnák, hanem a városlakók mindennapjait megnehezítő túlkapások, visszaélések elkövetői iránt érezhetett megvetést.

Tónusát tekintve szintén nem áll ellenségesen az Orsinikhez a Paolo di Benedetto di Cola dello Mastro²² neve alatt fennmaradt *Memoriale*, amely az 1431 és 1484 közötti időszakot öleli fel. Szerzője egy kereskedőcsaládból származó, városi tisztségeket viselő hivatalnok, aki a Szent Megváltóról nevezett konfraternitás tagja is volt.²³ Rövid feljegyzésekből álló munkájának értékét a 19. század vége óta abban látja a történettudomány, hogy V. Miklós kamarásaként kenyerét kereső testvére, Tommaso révén sok információhoz hozzájutott.²⁴ Dello Mastro olykor felsorolásszerű, kevésbé igényes művében szűkszavúan tér ki az eseményekre, így például Giordano Orsini bíboros Rómából való távozására is csak egy félmondat utal (*,in*

¹⁶ Chambers: *Popes, Cardinals & War*, 414–415.; Mori: *L'Archivio Orsini*, 194.

¹⁷ Mori: *L'Archivio Orsini*, 202. – Érdemes megjegyezni, hogy 1963-ban – az akkor éppen külügyminiszter Aldo Moro minden igyekezete ellenére – az Orsinik a még birtokukban lévő állományból 540 dobozt eladtak az Amerikai Egyesült Államoknak, amelyek végül Kaliforniába, Los Angeles egyetemének könyvtárába kerültek. Ezek egy része ma már online is elérhető: <http://digital2.library.ucla.edu/Search.do?keyWord=&objTypeParents=10&selectedProjects=90> (utolsó letöltés: 2021. június 1.)

¹⁸ https://www.archiviocapitolino.it/archivi_digitali.php Problematikus ugyanakkor, hogy átvették, illetve nem jelezték az egyes oklevelek átírásából fakadó hibákat.

¹⁹ Isoldi (a cura di): *Il diario romano*, i. m.

²⁰ Blasio: *Immagini*, 218.

²¹ Vö. Miglio: *Raccontano le cronache*, i. m. A forrással és szerzőjével részletesebben ebben a tanulmányomban foglalkozom: Jakab: *Hatalmi harcok*, 93–107.

²² A szakirodalom általában a forrás szerzőjének rövidebb nevét használja: *Paolo dello Mastro*.

²³ Miglio: *Raccontano le cronache*, 276.

²⁴ Pelaez: *Introduzione*, 51.

questo die se partio lo Cardinale dell'Ursini, e quello delli Conti...).²⁵ Az 1480-as években napirenden lévő Orsini–Colonna pártharcokról mindössze annyit rögzít, hogy sok volt („*era molta guerra fra Casa Colonna e Casa Ursini*”).²⁶ E megfogalmazások alapján a 19. század végén alkotó Mario Pelaez, de napjainkban Massimo Miglio is „objektív”, „elfogulatlan” szerzőnek véli Paolo dello Mastrót.²⁷ Álláspontjukat nem osztom: ugyan sokszor implicit módon, de „a sorok között olvasva” kiderül, hogy a szerző a Rómát uraló pápák többségével s támogatóikkal (köztük az Orsinikkal) sem szimpatizál. Ilyen részletnek tekinthető, amikor Dello Mastro az Orsinikkal szövetséges Della Rovere családból származó IV. Sixtus halálát követően az egyházfő egész uralmát rossznak minősíti („*lo quale fu uno cattio Pontefice in tutto lo suo tempo*”).²⁸

A kegyetlenségeket sem elhallgató, az Orsinik felé húzó elbeszélők források egyike Paolo di Lello Petrone alkotása, a *Mesticanza*. A szerző elfogultsága részben azzal magyarázható, hogy a Monte Giordano közelében lévő, Orsini-befolyás alatt álló római városrész, a Ponte jegyzőjeként dolgozott. Latin és vulgáris olasz nyelven írt munkája töredék: a sorok 1447-tel szakadnak meg.²⁹ Lello Petrone szemléletének másik magyarázata az, hogy 1420-ban egy rövid időre megjárta a Colonnák tömlőcét Viterbóban, egy ellenük zajló katonai akció következményeként.³⁰ Ezen tények ismeretében nem meglepő, hogy az Orsinikkal rivalizáló családot általában *latroni baroni* vagy *maledetta casa* elnevezéssel illeti a szövegben, egy helyen azt is megállapítva, hogy mindig is az egyház és a rómaiak ellenségei voltak („*sempre fuoro nemici della Chiesa et de romani*”).³¹

A 15. századi Róma mint város és a pápaság történetének legjelentősebb elbeszélő forrásaként Stefano Infessura naplóját (*Diario della città di Roma di Stefano Infessura scribato*) tartja számon a történettudomány. Ennek egyik oka, hogy a jogász végzettségű, szenátusi jegyzőként dolgozó szerző alkotása a többi munkához képest viszonylag nagy időszakot fog át: 1294-től 1494-ig taglalja az eseményeket. Amíg a *Mesticanza* bejegyzései egyértelműen Orsini-szemszögből ismertetik a 15. század eleji Róma eseményeit, Infessura naplójában a Colonnák ábrázolása előnyösebb. Ez utóbbi azonban soha nem fordul át a szövegben olyan túlzó megállapításokba, amelyek Lello Petrone Orsini-barát interpretációját jellemzik.³² A naplóban meglehetősen terjedelmes *caput* foglalkozik V. Márton pontifikátusával: a Colonna-pápa bevonulását Rómába egy teljes bekezdés írja le. Infessura interpretációjában ez az egyházfő tesz rendet a városban, ahol korábban zavaros viszonyok uralkodtak, tolvajok fosztogatták a polgárokat („*Roma stava molto scorretta, et era piena di ladri... che rubbavano li poveri romieri...*”).³³

A 15. századi elbeszélő források tehát eltérő szempontok alapján ítélik meg az Orsinikat. A feljegyzések, naplók részben töredékesek; feltételezett szerzőik sokszor jól informáltak, de a városi társadalomban elfoglalt helyük révén a családi stratégiákra nem mindig láttak rá, nézőpontjuk pedig – értelemszerűen – egyéni. Az utóbbi évtizedekben a narratív szövegek vizsgálata kapcsán Massimo Miglio mutatott rá arra, hogy mennyire összetett probléma e

²⁵ *Memoriale*, 3.

²⁶ *Memoriale*, 37.

²⁷ Pelaez: *Introduzione*, 76.; Miglio: *Raccontano le cronache*, 276.

²⁸ *Memoriale*, 37.

²⁹ Esposito: *Saint Francesca*, 209.

³⁰ Miglio: *Raccontano le cronache*, 277.

³¹ Isoldi (a cura di): *La Mesticanza*, 11.

³² Esch: *Infessura*, i. m.

³³ *Infessura*, 23.

forrásokban a *silenzio*: azaz egy fontos esemény hiánya a véletlen műve-e vagy szándékos elhallgatás eredménye?³⁴ E megfontolások tudatában kell összevetni a narratív források adatait mindazzal, ami a levéltári dobozok mélyén lapul.

Ami a vizuális forrásokat illeti, jelentősen leszűkíti lehetőségeinket, hogy számos, az Orsinnal kapcsolatos kulcsfontosságú emlék elpusztult az évszázadok során. A magyarországi kutatás szempontjából legfájdalmasabb veszteség egyértelműen a korai reneszánsz egyik jelentős mestere, a Filippo Scolari számára is megbízásokat teljesítő Masolino da Panicale freskóegyüttese, amit Giordano Orsini bíboros rendelt meg a római Monte Giordano-beli palotájába. A különféle híres személyek (*uomini* vagy *viri illustri*) egészalakos portréit megörökítő alkotásról rajz és leírás is fennmaradt, de ezek nem teszik lehetővé, hogy a történetiségére legyen az Erwin Panofsky-féle „preikonografikus leírás”, vagyis a színei és vonalak *in situ* történő vizsgálata.³⁵ Masolino megsemmisült műveihez így Giordano Orsini bíboroson „keresztül” vezet az út: a ő mecenatúrája nemcsak művészettörténeti szempontból érdemel figyelmet, hanem meglátásom szerint a hatalmi stratégia részeként is értelmezhető.

Az Orsinik Rómája a 15. század első felében

Róma városának társadalma felett spirituális vagy éppen nagyon is evilági hatalmat gyakorolni nem volt egyszerű feladat. A társadalmi tér kutatói – továbbfejlesztve Henri Lefebvre nézetét a társadalmi produktumként létrejövő városi térről – a belső öngazgatás, a városvezetés térszerző erejére is felhívják a figyelmet.³⁶ Róma esete ebben a tekintetben speciális, hiszen mindenkorai püspöke egyben a nyugati keresztény világ feje volt, ugyanakkor a város világi intézményrendszerrel, adminisztrációval is rendelkezett. Az utóbbi ráadásul régebbi gyökerekre nyúlt vissza: a városi arisztokrácia jelentősége, hatalmi helyzete már a kései Római Birodalom alatt meghatározta az „Örök Várost” mint települést. A térszerkezet magán viselte a császári adópolitika és bürokrácia intézményeinek jegyeit is.³⁷ Lényeges ugyanakkor, hogy a középkori Róma profilját nemcsak a pápaság határozza meg, mivel a város kiterjedése, úthálózata is sajátos fejlődés eredménye.³⁸

További problémát jelent, hogy bár számos itáliai város meghatározó szervezeti egysége, térszerző eleme volt a városnegyed (*quartiere* vagy *contrada*), ám az a középkorban nem kizárólagos formálója a teret használók identitásának.³⁹ Rómában az egyes városi kerületek (*rioni*) közül volt, amelyik antik előzményekre nyúlt vissza, mások újonnan jöttek létre a középkorban, s leginkább jelképrendszerükkel tudtak az ősi múltat utalni.⁴⁰ Az egyházi és a világi közigazgatás továbbá nem is teljesen fedte egymást – ennek egyik szembetűnő példája, hogy a Teverén található apró sziget (Isola Tiberina) és a manapság hangulatos, ám a középkorban igen rossz hírű Trastevere-negyed egyházigazgatási szempontból a portói püspökség részét képezte.⁴¹

Rómában ennél fogva nemcsak az egyházi előkelők (*proceres de clero*) rendelkeztek hatalommal, hanem egy földekkal, katonákkal rendelkező, világi réteg (*proceres de militia*)

³⁴ Miglio: *Raccontano le cronache*, 285.

³⁵ Panofsky: *Ikonográfia*, 284.

³⁶ Majorossy: *A foglalkozás topográfiája*, 102.

³⁷ Ennek Diocletianus-kori jellegzetességeit részletesebben lásd Wickham: *Land and Power*, 17.

³⁸ Vauchez: *Introduzione*, V.

³⁹ Novák: *Az erőszak topográfiája*, 63–64.

⁴⁰ Wickham: *Sleepwalking*, 136.

⁴¹ Di Carpegna Falconieri: *Il clero di Roma*, 13. A püspök lakóhelye is a szigeten, a mai Szent Bertalan-templomhoz kapcsolódó épületegyüttesben volt. Di Carpegna Falconieri: *Il clero di Roma*, 107.

is.⁴² Az Orsinik ősei, a Bobone (Boveschi) család tagjai a 12. századtól váltak a középkori Róma befolyásos famíliájává: ebben igen nagy szerepe volt Giacinto Bobone bíborosnak, aki ötven éven keresztül (1141–1191) volt a pápai Kúria és Róma városának meghatározó tagja.⁴³ Azt, hogy viszonylag idősen, élete utolsó hét évére elnyerte a pápai trónust III. Celesztin néven, leginkább diplomáciai megbízatásainak s Rómában megalapozott hírnevének köszönhetette.⁴⁴ A Bobone család tagjai – különösen Giovanni Gaetano – kereskedelemmel foglalkoztak, de pénzt is kölcsönöztek a római Kúria számára.⁴⁵ III. Celesztin unokaöccse, Orso di Bobone – az ő családját emlegetik majd egyszerűen *Orsiniként* – első szerzeményei Vicovaro, Cantalupo és Burdella voltak.⁴⁶ A família azonban, úgy tűnik, nem volt hajlandó lemondani a római városi érvényesülés lehetőségeiről sem. A helyi elit legjelentősebb családjai a 12–13. században hatalmas lakótornyokat építettek maguknak a városban: ezek egyszerre töltötték be védelmi funkciót,⁴⁷ illetve reprezentálták az építető hatalmát.⁴⁸ Az Orsinik lakótornya, az *Arpacasa* Pompeius egykori színháza felett magasodott: jelentőségét növelte, hogy a lakótornyok száma már a középkorban radikálisan megcsappant; több mint száznegyvenet a Bolognából érkező, a római arisztokrácia által gyűlölt Brancaleone degli Andalò szenátor bontatott le 1257-ben. A meghagyott lakótornyok közül sok támaszkodott a hatalmas területű, egykori Traianus-fórum még meglévő falaira, ezek többsége viszont ledőlt egy 1348-as földrengés miatt.⁴⁹ A 15. század elejére így nem sok *torre* maradt meg középkori állapotában, de az Orsinik családi fészke ezek közé tartozott.

A család római központja a Campo dei Fiori volt, ezért a 14. században már *de Campofloris* jelzővel említik őket a források.⁵⁰ Az Orsinik a 13. században szisztematikusan elkezdték felvásárolni a Pompeius-színház⁵¹ és a Sant'Angelo in Pescheria-templom közti területek (korábban a Boveschi család tulajdonában lévő) telkeit.⁵² A 13. század végén két – ma már nem létező – lakótornyot is felhúztak ezen a területen: a nagyobb volt a fentebb már említett *Arpacasa*, a kisebbet *Arpacasella* néven ismerték.⁵³ Az 1290-es években egy harmadik építmény is csatlakozott az Orsini-komplexumhoz: a *Pertundata*. Ez a *castrum* a mai San Carlo ai Catinari-templom közelében állt: szerkezete, alaprajza nehezen meghatározható, ugyanis a középkori Rómában ezzel a latin kifejezéssel nemcsak az erődített vagy valamilyen látványos védelmi funkcióval rendelkező lakóházakat illették, hanem a nagy kiterjedésű épületeket is.⁵⁴ Hogy miért épp ezen a helyen kezdtek el telkeket vásárolni, illetve építkezni az

⁴² Di Carpegna Falconieri: *Il clero di Roma*, 39.

⁴³ Carocci: *I baroni di Roma*, 387.

⁴⁴ Az újdonsült egyházfő még teológiai szempontból sem illeszkedett egészen az elvárásokhoz, ugyanis Pierre Abélard óvatos hívének számított, vö. Mondin: *Pápák enciklopédiája*, 260.

⁴⁵ Orcena: *History of the Orsini*, 153.

⁴⁶ Carocci: *I baroni di Roma*, 388.

⁴⁷ Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 33–34.

⁴⁸ Heers: *Il clan familiare*, 270–271.

⁴⁹ Lugli: *Urbanistica di Roma*, 79.

⁵⁰ Carocci: *I baroni di Roma*, 390.

⁵¹ Az épület a mai Piazza Argentina és a Campo dei Fiori között állt. Félköríveit a két tér közti utcahálózat mutatja.

⁵² Allegrezza: *Organizzazione del potere*, 7.

⁵³ Bruttini: *Enclavi urbane*, 18.

⁵⁴ Bruttini: *Enclavi urbane*, 18.; Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 41. Jacopo Bruttini szerint a *Pertundata* erődített volt (akár a két másik építmény), ezzel szemben Maire Vigueur úgy véli, inkább a régészek által valószínűsített, 70 x 300 m-es alaprajz indokolta az elnevezést.

Orsinik, arra egyelőre nem adható precíz válasz a források alapján.⁵⁵ A család egyik monográfusa, Brigante Colonna egy Martialisnál olvasható történetre hivatkozik, amely szerint a Pompeius-színház környékén állt egy tátott szájú medveszobor, amelyből egyszer egy vipera mászott elő, megmarva a figurával játszó kislíút. A történész úgy véli, nem zárható ki teljesen, hogy a városi köztudat megőrizte a tragédiát, s erre utal az egyik közeli tér, a Piazza del Biscione neve. Számomra azonban igen kétségesnek tűnik, hogy egy azóta elpusztult (Martialis szerint szomorú emlékű) medveszobor nyerte volna el az Orsinik tetszését.⁵⁶ Ha a család számára felidézett valamit Pompeius színháza, az inkább Caius Iulius Caesar Kr. e. 44-ben történt meggyilkolása volt, ami ebben az épületben történt. A rivális Colonnák ugyanakkor Caesartól származtatták magukat, s elsősorban az egykori császárfórumok, illetve Traianus oszlopa környékét szerezték meg (feltehetően családnevük is ez utóbbi antik emlékre utal).⁵⁷ A Rómában élő családok számára fontos volt az antik Urbs egy-egy meghatározó helyszínének és környékének uralása: jelentősége volt, hogy például a Frangipane család a Colosseumot és környékét birtokolta, a Corsik pedig a Capitoliumot. E két római család az utcasorok, telkek megszerzésében mintául is szolgált mind a Colonnák, mind az Orsinik számára a kései középkortól.⁵⁸ Az 1295-ben elhunyt Orso Orsini meg is vásárolta az Amphitheatrum Flavianum közelében lévő házakat akkori tulajdonosuktól (Pietro di Riccardo Frangipane).⁵⁹ Ez alapján a család ténylegesen arra törekedett a 13. századtól, hogy értékes, az antik dicsőségre is emlékeztető, de egymással összekapcsolható telkeket vegyen birtokba a városból.

Amikor az antik Rómából megmaradt emlékek egy részét a középkorban kisajátította s „belakta” egy-egy család, többször át is alakította építészeti szempontból. Valószínűleg emiatt alkotta meg Francesco Petrarca híres névjátékát a pusztító pun hadvezér, Hannibál s a szintén az Urbs centrumában lakó római Annibaldik között, s írta panaszosan Giovanni Colonna bíborosnak, hogy „sehol sem tudnak kevesebbet Rómáról [értsd: az antik városról], mint Rómában” (*nusquam minus Roma cognoscitur quam Romae*).⁶⁰ Amikor az Orsinik elkezdtek „terjeszkedni” Pompeius színháza környékén, még nem születtek meg azok a 15. századi városi törvények, amelyekben (részben Róma szenátusa, részben a pápák) megtiltották az ókori épületek elbontását, átalakítását. Az *Arpacasa*, az *Arpacasina*, a *Pertundata* kialakításakor sem vezérelhették ilyen elvek az Orsinik által megbízott építőmestereket, kőfaragókat. A jelenség amúgy is városszerte elterjedt egyik jellegzetes példája (és sok család számára követendő mintája) Marcellus ókori színházának „újrahasznosítása” volt. A falmaradványok felső szintjeit a tulajdonosok, a Savelli család a 13. században lakótoronyként építtette át, a földszinti helyiségeket pedig kézműveseknek adta bérbe.⁶¹

A Savellik gyakorlata meglátásom szerint nemcsak az antik épület átalakítása miatt figyelemre méltó. A középkori római joggyakorlat ugyanis megkülönböztette a *solum* (ebben

⁵⁵ Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 40.

⁵⁶ Colonna: *Gli Orsini*, 26–27. Az elméletet tovább gyengíti, hogy az *il biscione* főnév nem viperát, hanem vízisiklót jelent, amelynek harapása talán sok évszázaddal ezelőtt sem volt feltétlenül halálos.

⁵⁷ Vayer: *Masolino és Róma*, 38.

⁵⁸ Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 39–40.

⁵⁹ Allegrezza: *Organizzazione del potere*, 65–66.

⁶⁰ Karmon: *Archaeology and the Anxiety*, 163–164.

⁶¹ Krautheimer: *Roma*, 352.; Montanaro–Fasolo: *Palazzi and villas*, 158–160. A sors iróniája, hogy ugyan csak a 18. században, de ez az épület is az Orsini családhoz került: Montanaro–Fasolo: *Palazzi and villas*, 158.

az esetben házhelyként, telekként fordítható) terminusát a rajta elhelyezkedő ingatlantól (*superficies*), amelynek részét vagy egészét bérbe lehetett adni.⁶² Úgy vélem, erre az eljárásra példa az Archivio Orsini 1328-ból származó oklevele, amelyben bizonyos Giacoma asszony (*donna Jacoba*), *Stephanus Guidarelli* özvegye elad Pietro Vascellari részére egy házat. A dokumentum középső részén (épp egy sérülés alatt, de még jól kivehetően) olvasható, hogy *apothecam cum solarío*, azaz egy erkéllyel rendelkező gyógyszerári helyiség is az eladás részét képezi. A helyiség *ad pedem turris arpacase*, vagyis az Arpacasa (lakó)tornyának „lábánál” található.⁶³ Amennyiben a 14–15. századi római arisztokrácia lakóépületeit így kell elképzelni, akkor az Orsinik sem élhették elszigetelten mindennapjaikat a városi lakosságtól. A középkori római *castrum* tehát nem egy elszigetelt, önmagában álló építmény (ahogyan a Torre delle Milizie jelenlegi formájában ránk maradt), hanem a városi tér szerves része.

A Tevere folyó túlsó partján Orsini-tulajdon volt, viszont szinte kizárólagosan védelmi funkciót töltött be Hadrianus császár mauzóleuma, azaz a Castel Sant’Angelo, amit III. Miklós pápától „örökölt meg” a család.⁶⁴ A középkori Rómában az épület nem elsősorban az Antoninus-dinasztia császárának, hanem I. (Nagy Szent) Gergely pápának az emlékéért hirdette, akinek imádságára Szent Mihály főangyal megjelent, és megszüntette a várost sújtó pestist.⁶⁵ Kérdés lehet, hogy része volt-e az egy középkori római „mentális térképnek”. Tájékozódási pontként szolgálhatott, a rossz hírű Borgo-negyed felé haladók (például zarándokok) elhaladhattak mellette, de ettől eltekintve sem megközelíteni, sem bemenni abba természetesen nem volt lehetőség.⁶⁶ A 15. század elején viszont már nem az Orsiniké az építmény. Stefano Infessura naplójában arról számol be, hogy 1431. évi pápává koronázását követően nem sokkal IV. Jenő „elkobozta az összes erődtítményt” (*pigliò tutte le fortezze*).⁶⁷ A megállapítás szövegkörnyezetéből arra lehet következtetni, hogy a Rómában lévő tornyok és *castrumok* egy részéről lehetett szó. Az egyházfő ugyanakkor a befolyásos római családok hatalmát nem merte vagy nem tudta megtörni: a Castel Sant’Angelo élére mindenestre az Orsinikkel szemben ellenséges Stefano Colonnát állította. A pápa fel akarta mérni, milyen anyagi javakkal rendelkezik egyházfőként (*volere sapere li denari et le robbe di Sancta Ecclesia*), ekkor azonban a feladattal megbízott Stefano Colonna elmenekült Rómából Palestrinába, családját talán legfontosabb erődtítményébe.⁶⁸ A napló szerzője arra is kitér, hogy Benevento érsekét, Gaspare Colonnát s egy Masi nevű szerzetest a pápa parancsára letartóztattak, mivel azzal vádolták őket, hogy el akarták foglalni az erődtítményt (*fu detto che volevano tollere Castiello Santo Angelo*).⁶⁹ Infessura az érsek sorsáról nem számol be, de arról igen, hogy a szerzetest 1432. július 17-én felakasztották, majd holttestét négybe vágták a Campo dei Fiorin, mivel – bővíti ki az előző információt Infessura – Salerno hercege (Antonio Colonna) kezére át akarta játszani a Castel Sant’Angelót, s mi több, Rómát (*voleva mettere lo principe in Roma*).⁷⁰

⁶² Allegrezza: *Organizzazione del potere*, 87–89.

⁶³ AO II.A III. n. 59.

⁶⁴ Bruttini: *Enclavi urbane*, 18.

⁶⁵ Hetherington: *Medieval Rome*, 33.

⁶⁶ Hetherington: *Medieval Rome*, 43.

⁶⁷ *Infessura*, 26.

⁶⁸ *Infessura*, 27. A gyanúsán viselkedő férfit végül 1433 áprilisában saját unokatestvére ölte meg Palestrinában: *Infessura*, 29.

⁶⁹ *Infessura*, 28.

⁷⁰ *Infessura*, 28.

Az Orsinik Rómájának legmeghatározóbb épületévé a 15. századra a Monte Giordano vált. Az ókorban ezen a területen helyezkedett el az *Amphitheatrum Statilianum*, de ez az épület lényegében nyomtalanul eltűnt.⁷¹ Az első – reprezentatívnak számító épületet – egészen biztosan nem az Orsinik emeltették, ugyanis a 13. század előtt *Mons Ioannis Roncione* néven volt ismert a környék; az elnevezés a Roncioni (Ronzoni) családra (szűkebb értelemben egy férfitagjára) utal.⁷² Az 1305-ben elhunyt (II.) Matteo Rosso Orsini bíborost VIII. Bonifác egyik levelében már a *de Monte* jelzővel illeti, így nincs kizárva, hogy ő szerezte meg a család számára s kezdte átépíttetni a palotát.⁷³ A bíboros helyválasztásának hátteréről csak hipotéziseket alkothatunk: Kristin Triff úgy véli, a főpap és családja közelebb akart lenni a *possesso*, azaz a pápaválasztást követő rituális körmenethez, s ez a szándék magyarázza azt is, hogy az épület bejáratát közelebb helyezték ennek útvonalához.⁷⁴ A legnagyobb problémát történeti értelemben azonban az okozza, hogy az első szakszerűnek tekinthető alaprajzok csak a 17. század első felében készültek az épületről. Orazio Torriani ekkor keletkezett alkotásai viszont értelemszerűen egy, a középkor óta többszörösen átalakított, átstrukturált épületről tanúskodnak.⁷⁵ Az ezeken tanulmányozható, többszintes barokk palota nyilvánvalóan nagyobb, mint amit az Orsinik eredetileg megépíttettek a mai Via dei Coronari – Via del Panico – Via di Monte Giordano utcák által határolt telekre. A 13–15. századi épület csak azokon a kezdetleges, térképnek csak áttételesen nevezhető rajzokon tűnik fel, mint amelyet Alessandro Strozzi készített Róma nevezetességeiről 1474-ben.⁷⁶ Az utóbbi alapján egy teljesen magas falakkal rendelkező, szabálytalan sokszög alaprajzú *castrum* lehetett a Monte Giordano. Ezt erősíti meg egy másik vizuális forrás: a Castiglione Olona-beli keresztelőkápolna freskója, amelyen az építészeti háttér részét képezi a Monte Giordano.⁷⁷ Ezt az alkotást Branda Castiglioni bíboros megbízásából Masolino készítette, aki nemcsak hogy ismerte az épület kinézetét, hanem Giordano Orsini számára freskókat is készített ide. A vizuális források mellett egy Stefano Infessura naplójában megörökített esemény segíthet még képet alkotni a Monte Giordano közvetlen környezetéről. A forrás leírja, hogy III. Callixtus pápa 1455. évi megkoronázását követően utcai zavargások törtek ki, mivel egy Monterotondóból származó, Santo nevű fegyveres (*uno huomo da Monte Rotonno chiamato Santo*) és társa szóváltásba kerül egy fiúval, akit halálosan megsebesítenek, majd lovakat próbálnak lopni. A tolvajlás kárvallottját, a Campo dei Fiori fogadóházában tartózkodó Bartolommeo di Nerone grófot azonban értesítik az esetről, s ő katonáival a környék házait járja végig, azt kiabálva, hogy „aki jót akar az Orsini-háznak, jöjjön segíteni” (*chi vole bene ad casa Orsina, venga ad aiutare*).⁷⁸ A szöveg szerint Nerone az Orsinik szövetségese, esetleg vendége lehetett, amit a helyszín is valószínűsít: a Campo dei Fiori házainak többsége, ahogyan fentebb említettem, az Orsiniké volt. A „riadóztatás” nem maradt hatástalan: „az Orsini-ház valamennyi szolgálja, mintegy háromezer ember, felfegyverkezett, s Monte Giordanóba vonult.”⁷⁹ Amennyiben Infessura leírása helyes, a Monte Giordano területén, ami itt értelemszerűen a dombot s nem

⁷¹ Lanciani: *L'epoca d'oro*, 80.

⁷² Rausa: *Le collezioni*, 163.

⁷³ Carocci: *I baroni di Roma*, 398.

⁷⁴ Triff Burgard: *Two Seventeenth-Century Plans*, 513.

⁷⁵ Eiche: *Towards a Study*, 190.

⁷⁶ Triff Burgard: *Two Seventeenth-Century Plans*, 511.

⁷⁷ Vayer: *Masolino és Róma*, 234.

⁷⁸ *Infessura*, 59.

⁷⁹ „...allora tutti li servitori di casa Orsina giero ad Monte Iordano armati, et foro tremilia persone.” *Infessura*, 60.

a palotát jelenti, háromezer felfegyverzett ember is elfért. Figyelemre méltónak vélem azt is a forrásban, hogy az Orsinik háznépe nem az Arpacasa castrumánál gyülekezik. Ennek van egy további magyarázata, amelynél viszont vissza kell térnünk egy pillanatra Masolino freskójához. Az ábrázoláson ugyanis tisztán kivehető, hogy a Monte Giordano tömbjéhez falrendszer is kapcsolódott. Ez a védelmi elem valószínűleg végighúzódott az egész dombon.⁸⁰ Vagyis a műalkotás keletkezésekor az egykori Arpacasa már jelentőségét veszítette, s a római Orsinik egyértelmű központja a Monte Giordano. Napjaink régészei közül Jacopo Bruttini azt is feltételezi, hogy több, a Tevere partjához közel elhelyezkedő *torre* lényegében a Monte Giordano védelmi rendszerének része volt.⁸¹ Tény, hogy a legtöbb toronyhoz valóban kapcsolódott 2-3 méter magasságban falrendszer (*redimen*), amely jellegéből és funkciójából fakadóan többnyire nem élte túl a történelem viharait.⁸² Egy Monte Giordanótól a Castel Sant'Angelóig terjedő, Teverén átívelő, összefüggő Orsini-létesítmény azonban azért valószínűtlen, mert a hidak többségét a Colonnák ellenőrizték (a Ponte Mammolo kivételével).⁸³ A Campo dei Fiori területétől délnyugatra eső tornyok, úgy tűnik, valóban a folyó felől próbáltak védelmet biztosítani,⁸⁴ de a Monte Giordano esetében alaposabb kutatásokra van még szükség e kérdéskör tisztázásához.

A domb s rajta az Orsinik által emeltetett *castrum* Rómának azon a részén helyezkedett el, amely a középkorban a legsűrűbben lakottnak számított.⁸⁵ A hatalmas, a városban talán tájékozódási pontként is szolgáló épület a 14. században már egyértelműen az Orsini családdal kapcsolódott össze, mintegy a családi identitás részévé vált. Ezt támasztja alá meglátásom szerint az az 1328. szeptember 24-ei keltezésű oklevél is, amelyben egy bizonyos Braccio di Romagna családjának birtokviszályára tesz pontot Giovanni Gaetano Orsini közreműködésével. Az utóbbi családtagot az oklevél *Sancti Theodori diaconus cardinalis* cím viselőjeként, illetve *legatus*ként említi, rögtön az első mondatban.⁸⁶ Témánk szempontjából kevésbé a megállapodás részletei, mint inkább a dokumentum *datatio* része érdekes. Ebben ugyanis a kezdő mondatban ez áll: *Datum et actum Rome in monte Ursinorum in hospitio nostro*.⁸⁷ Néhány évtized leforgása alatt tehát egy jogbiztosító oklevélben az ügyben eljáró főpap székhelyének neve nem Monte Giordano, hanem már a család nevére utalva *monte Ursinorum*.

A Monte Giordano jelentőségét tovább növelte, hogy központi elhelyezkedése révén a körülötte létrejövő utcahálózat néhány jelentős városi esemény, rítus helyszínéül is szolgált. Ezek közül az egyiket a középkori Róma két jellegzetes tere közti kapcsolat hozta létre.

A középkori pápakoronázások városi ceremóniája 1119-től, II. Callixtus megválasztásától egy olyan mozzanattal is rendelkezett, amikor a városi zsidóság előljárói az újdonsült Péterutód elé hoztak alázatuk jeléül egy díszes Tóra-tekerceset. Ennek az utcai rítusnak az eredeti helyszíne – az Angyalvár mellett – a Monte Giordano volt.⁸⁸ A római zsidóság által lakott

⁸⁰ Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 41.

⁸¹ Bruttini: *Enclavi urbane*, 19. A szerző szerint hasonló a firenzei Uberti család városi térnyerése Firenzében, analógiája azonban számomra az eltérő földrajzi és politikai viszonyok miatt kevésbé meggyőző.

⁸² Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 65.

⁸³ Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 232.

⁸⁴ Bruttini: *Enclavi urbane*, 19.

⁸⁵ Triff Burgard: *Two Seventeenth-Century Plans*, 511.

⁸⁶ AO II.A. III. 58.

⁸⁷ AO II.A. III. 58.

⁸⁸ Milano: *Il Ghetto di Roma*, 238.

városrészen, a Ghattón nem haladt át a *possesso*, viszont az általuk lakott utcák a Monte Giordanótól nem messze, a Tevere partjánál húzódtak.

A szertartás szerint az új pápa a városi zsidóktól átvette a tekercest, ugyanakkor az Új-szövetségre, a krisztusi megváltásra s ezzel kapcsolatosan a zsidóság „engedetlenségére” emlékeztette a jelenlévőket.⁸⁹ A Monte Giordanón zajló jelenet ikonográfiájának alapja a 12. századtól már templomi üvegablakokon, miniatúrákon is megjelenő *Ecclesia–Synagoga* szembeállítás volt. Erre utal, hogy a rabbi által átnyújtott Tóra átvételekor a pápa – kötött formájú válasza részeként – Szent Pál apostol korintusiakhoz írt második levelét idézte: „Mindenki, aki Krisztusban van, új teremtmény. A régi megszűnt, valami új valósult meg.”⁹⁰ Kevésbé szerencsés esetben azonban eltért ettől: így VIII. Bonifác arra emlékeztette a zsidókat, hogy Isten „választott népéből” Isten „ellenségei” lettek, majd a Tóra visszaadása helyett átdobta a válla felett a földre a tekercest. Az új rituális elem elnyerhette a tömeg tetszését, mert 1404-ben VII. Ince is lehajította a dokumentumot.⁹¹ Mivel a jelenet nem egyszer erőszakos megnyilvánulásokba, a római zsidóság képviselőinek megkövezésébe torkollott, VIII. Ince 1484. évi ceremóniája során már az Angyalvárban került sor a Tóra ünnepélyes átvételére.⁹²

Az évek során egy másik városi látványosság viszont a Monte Giordano környezetébe került át eredeti helyéről: ez pedig a *maritaggio* volt. A Santissima Annunziata alla Minerva konfraternitásának tagjai minden évben március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján megajándékozták azokat az eladósorban lévő lányokat, akiknek nem telt tisztes hozományra.⁹³ Az eredeti helyszín (a jelenlegi Santa Maria sopra Minerva-templom előtti tér) azonban a pápai ünnepek egyik fontos állomásává vált. Így 1495-ben a kék ruhát viselő, tisztes matrónák, énekesek által kísért lányok már a Monte Giordano alatti utcahálózatot vették igénybe e célra.⁹⁴ Anna Esposito úgy véli, a városi ceremónia térhasználatának megváltozásában az is szerepet játszott, hogy a Pozzo Bianco környéke (a mai Chiesa Nuova közelében) a római prostituáltak által lakott, rossz hírű környék volt, így az új helyszínen a „tisztesseges”, hozománnyal rendelkező lányok körmenete nevelő céllal is bírt.⁹⁵ Itt sem lehet azonban kizárni, hogy egyszerűen a hosszan elnyúló utcák, a reprezentatív helyszín miatt került a Monte Giordano közelébe a ceremónia. A palota legismertebb, legbefolyásosabb lakója, Giordano Orsini bíboros ráadásul egy kisebb összeget is szegény lányok hozományára különített el végrendeletében.⁹⁶

A fentebb említett példák bizonyítják, hogy a Monte Giordanón álló Orsini-palota és közvetlen környezete a városi térhasználat szerves részét alkotta a középkori Rómában. Az épület hírneve a 15. században viszont egyértelműen Giordano Orsini bíborossal, Masolino da Panicale egyik legbőkezűbb mecénásával forrt össze. Mivel testvére, Francesco reprezentatív palotája a Piazza di Pasquino területén állt, Giordano a másik palota kizárólagos tulajdonosává vált, ennek kialakítását, ikonográfiai programját is ő határozhatta meg.⁹⁷ A firenzei Masolino ugyan pápai felkérésre érkezett Rómába, de legnagyobb mértékű megbízását az Orsini-

⁸⁹ Paravicini-Bagliani: *Morte e elezione*, 133.

⁹⁰ 2Kor 5,17

⁹¹ Paravicini-Bagliani: *Morte e elezione*, 132.

⁹² Paravicini-Bagliani: *Morte e elezione*, 133.

⁹³ Esposito: *Le confraternite*, 10.

⁹⁴ Esposito: *La città e suoi abitanti*, 35.

⁹⁵ Esposito: *La città e suoi abitanti*, 35.

⁹⁶ S. Celenza: *The Will of Cardinal*, 270.

⁹⁷ Alei: *Building with Magnificenza*, 14.

főpaptól kapta a Monte Giordano freskóinak elkészítésére. A sajnálatos módon elpusztult dekorációról Giorgio Vasari is megemlékezik: „És miután Rómába ment, hogy tanuljon, ottani tartózkodása idején kifestette a Monte Giordanón álló régi Orsini-ház nagytermét...”⁹⁸ Giordano Orsini vagy Firenzében kerülhetett kapcsolatba Masolino műhelyével, vagy Branda Castiglioni bíboros jóvoltából. Az utóbbi mellett szól, hogy Orsini a német területekre vonatkozó legátusi feladatait Branda Castiglionitól vette át, így igen valószínű, hogy a két bíboros ismerte egymást.⁹⁹ A Vasari által is említett helyszínt: a római Monte Giordano-palota reprezentatív termét *sala theatri* néven említik a források. A Masolino-freskók datálása Robert L. Mode érdeme, aki egy arezzói kódex bejegyzései („*extractus virorum illustrium pictorum in sala theatri reverendissimi domini Iordani episcopi Sabiensis dignissimi Cardinalis de Ursinis*”, „*operis usque 1432*”) alapján 1432-re tette a freskóciklus befejezését.¹⁰⁰ A freskók elpusztulásának ideje is kérdéses. Stefano Infessura naplója szerint a Colonnák kétszer is felprédálják a Monte Giordanót (1482-ben és 1485-ben), valószínűleg a két támadás közül az egyik lett Masolino figuráinak végzete (*nocte sequenti palatium Ursinorum in Monte Iordano captum, combustum disrobatumque pro aliqua parte fuit*).¹⁰¹ A kutatás szerencséjére egy lombardiai művész, Leonardo da Besozzo valószínűleg Nápolyból hazafelé tartva Rómát is érintette, s elkészülésük után nem sokkal lerajzolta a Monte Giordanóban látott figurákat – ezek ikonográfiai-stíluskritikai elemzésére viszont e helyen nincs lehetőségem.¹⁰² A továbbiakban viszont érdemes megvizsgálni maga a megrendelő, Giordano Orsini (1360/1370–1438) személyét.

„*Reverendissimus Dominus.*” Giordano Orsini

Eberhard Windecke, a mainzi üzletkötőből Luxemburgi Zsigmond szűkebb udvartartásáig emelkedő polgár egy különös esetről számol be emlékirataiban, amikor ura császárrá koronázásáról ír 1433. május 31-én. A jelenlévő IV. Jenő pápa megbízásából a római koronázást végző személy a szertartás rendje szerint megkérdezte az uralkodót, törvényes születésű-e, becsületes úr-e. Zsigmond azonban a következőt válaszolta Windecke szerint: „*Igen, de te nem vagy elég becsületes és erényes ahhoz, hogy a császár fejére tedd a koronát, mivel egy asszonynak levágtad a melleit.*”¹⁰³ A meglehetősen különös szóváltásra a forrásból nem kapunk magyarázatot. A szertartás vezetése innentől mindenesetre Giordano Orsini bíboros feladatává vált, aki magával a pápával koncelebrálta a szentmisét Gimignano Inghirami, a Rota dékánjának feljegyzései szerint.¹⁰⁴ Orsini a császárkoronázáskor már a legbefolyásosabb bíborosok közé tartozott: politikai szerepének feldolgozása azért is fontos lenne a hazai kutatás számára, mert a főpap sok szállal kapcsolódik Zsigmond-kori művelődéstörténetünkhöz is.

Giordano Orsini feltehetően az 1360/70-es években született. Gyorsan lépkedett felfelé a ranglétrán: 1400-ban Nápoly érseke lett, 1405-ben pedig VII. Ince pápa bíborossá kreálta,

⁹⁸ Vasari: *Vite*, 261.: „*Et andatosene a Roma per studiare, mentre che vi dimorò, fece la sala di casa Orsina Vecchia in monte Giordano, e, per un male che l'aria gli faceva alla testa, tornatosi a Firenze...*”

⁹⁹ Vayer: *Masolino és Róma*, 232.

¹⁰⁰ Mode: *Masolino, Uccello*, 368.

¹⁰¹ *Infessura*, 189.

¹⁰² Mode: *Masolino, Uccello*, 370.

¹⁰³ Skorka (szerk.): *Windecke*, 258.

¹⁰⁴ E. Kovács: *Zsigmond császár megkoronázása*, 1333.

erről az eseményről az Antonio di Pietro dello Schiavo által írt *Diarium Romanum* soraiból értesülünk.¹⁰⁵

A saját neposa, a rosszhírű Lodovico Migliorati befolyása alá kerülő, határozatlan egyházfő a *Diarium Romanum* szerint igyekezett a legjelentősebb római családokból (Orsinik, Colonnák, Annibaldik stb.) támogatókat szerezni.¹⁰⁶ Giordano Orsini karrierje Konstanzban is meredeken felfelé ívelt: a zsinat eseményeit naplójában feljegyző Fillastre bíborosnál olvashatjuk, hogy az ötödik ülészakon ő elnökölt: „*Omnes (...) venerunt ad sessionem, presente rege Romanorum in imperialibus insigniis, presidente cardinali de Ursinis episcopo Albensi...*”¹⁰⁷

Giordano vélhetően azon főpapok közé tartozott, akik már a konstanzi zsinat alatt elkezdhettek kialakítani magánygyűjteményüket lemásoltatott, illetve megszerzett antik művekből. Az elhúzóódó zsinat erre jó lehetőséget nyújtott, s nem is Giordano Orsini volt az első, aki élt ezzel.¹⁰⁸ Az értékes kódexek, kéziratok megszerzése mellett a humanistákat foglalkoztató zsinati atyák többsége, köztük Orsini kapcsolatokat épített. A képzettség és a nyelvtudás mellett ugyanis a széles kapcsolati háló biztosította egy-egy bíboros megbecsültségét, hírnevét, ennek révén váltak nélkülözhetetlenné a Kúria számára.¹⁰⁹ Orsini elég befolyással és pénzzel rendelkezett ahhoz, hogy könyvgyűjteményét a zsinat lezárulása után is gyarapíthassa: ez közel sem volt ugyanis magától értetődő.¹¹⁰ Legfontosabb segítőtje ebben az ifjú Nicolaus Cusanus volt, akit 1425-ben fogadott szolgálatába. Cusanus baráti köre többek közt magában foglalta többek közt Giuliano Cesarinit, a később Várnánál elesett tudós főpapot, illetve Paolo del Pozzo Toscanelli matematikust, akik érdeklődtek az antikvitás öröksége iránt.¹¹¹ Úgy vélem, ez az ókori tudásért és megmaradt emlékeiért lelkesedő, tanult fiatal csoport joggal vonhatta magára Giordano bíboros figyelmét már Konstanzban. Cusanusnak köszönhetően Giordano bíboros Cicero műveit tartalmazó kötetekre egészen biztosan szert tett, de Plautus munkáiból is rendelkezett egy példánnyal, amit *Codex Ursinianus* néven a Vatikánban őriznek.¹¹² A fiatal Lorenzo Medicinek Giordano Orsini kölcsön is adta a Plautus-kötetet. Ezzel szemben értékes Tertullianus-példánya végleg Niccolò Niccolinél maradt, s így ma is Firenzében tanulmányozható.¹¹³ E kétségtelen veszteség dacára Erich König úgy értékeli, a bíboros kényszerű firenzei tartózkodását arra használta fel, hogy a már említetteken túl a legjelesebb humanistákkal (Leonardo Bruni, Ambrogio Traversari, Guarino da Verona, Antonio Loschi, Cencio de' Rustici) találkozzon.¹¹⁴ Firenzében állt rövid időre a bíboros szolgálatába Lapo da Castiglionchio is, aki annak megbízásából Plutarchost fordított, s utolsó munkája, a *De curiae commodis* című dialógus is erre az időszakra datálható.¹¹⁵ Két sze-

¹⁰⁵ „... dominus Innocentius pape VII creavit et fecit XI cardinales, inter quos fecit quinque romanos; in primis dominum de Ursis, dominum de Columpna, dominum de Annibaldis, dominum de Arcionibus, et dominum episcopum Tudertinum, etcetera.” Isoldi (a cura di): *Il diario romano*, 8.

¹⁰⁶ Az Ince-korabeli római viszonyokról és a *Diarium Romanum* jelentőségéről ebben a tanulmányban írtam részletesebben: Jakab: *Hatalmi harcok*, 93–107.

¹⁰⁷ Finke (Hrsg.): *Fillastre*, 187.

¹⁰⁸ Csukovits: *A konstanzi zsinat*, 55.

¹⁰⁹ Kiss: *Juan de Carvajal*, 274.

¹¹⁰ Csukovits: *A konstanzi zsinat*, 59.

¹¹¹ Flasch: *Nicolaus Cusanus*, 10–11.

¹¹² S. Celenza: *The Will of Cardinal*, 259.

¹¹³ S. Celenza: *The Will of Cardinal*, 260.

¹¹⁴ König: *Kardinal Giordano Orsini*, 107–108.

¹¹⁵ S. Celenza: *The Will of Cardinal*, 261., 264.

replője, Lapo és Angelo a Kúria papságáról és előnyeiről társalkodik, nem túl meglepő módon emelkedett tónusban, dicsérő szavakkal. Utóbbi Giordano Orsinit egy helyen a „legigazságosabb és legvallásosabb” bíborosnként említi.¹¹⁶

Giordano 1417-ben az angolok és a franciák között próbált közvetíteni a százéves háborúban, majd 1419-ben az Apostoli Penitenciária testületének első embere, vagyis főpenitenciárius lett. Az utóbbi megbízatás jelentőségéhez fontos szempont, hogy a 8. század óta fennálló intézmény ugyan a 14. században több átszervezésen keresztülment, de folyamatosan működött. Egyik tevékenységi köre a privilégiumokkal kapcsolatos törvénytelenések, jogtalanságok elbírálása volt,¹¹⁷ aminek köszönhetően Giordano Orsini a Kúria megkerülhetetlen tagjává vált. Mivel a Penitenciáriához egyéni kérelmek is befutottak, de gyakran a helyi püspök vagy valamely világ bíróság kényszerítette a panaszosokat eljárás megkezdésére,¹¹⁸ Giordano Orsini meglehetősen jó rálátással rendelkezett az itáliai viszonyokra is. V. Márton, aki csak 1420. szeptember 30-i római bevonulását követően tudta megszilárdítani uralmát az Örök Városban, hiába tartozott a Colonna családba, nem tudta, de talán nem is akarta nélkülözni Giordano Orsini támogatását.¹¹⁹ A főpap V. Mártontól legátusi kinevezést kapott Magyarország és Csehország területére 1426. január 16-án.¹²⁰ A megbízás valószínűleg nem volt független attól, hogy az 1420-as években a Magyar Királyság északnyugati részére is betörő husziták nemcsak hadügyi, hanem vallási problémát is jelentettek mind Luxemburgi Zsigmondnak, mind a pápának.¹²¹

IV. Jenő uralma alatt Giordano Orsini *legatus a latere* megbízást is ellátott Perugia, Todi és Orvieto városaiban.¹²² Ezt minden bizonnyal az indokolta, hogy 1431-ben a Colonnák és Orsinik ellenségeskedése kiújult, amiben Lucido Conti bíboros mellett Giordano Orsini felelőssége is felvethető. A főpapok befolyására a Condulmer-egyházfő meghurcoltatta elődje néhány bizalmi emberét, de a Colonnák ellen is fellépett. Ha Giordano motivációiról hallgatnak is a források, valószínűleg a huszonéves fiatal kardinális, Prospero Colonna gazdagsága és befolyása zavarhatta leginkább, aki átmenetileg el is menekült Rómából.¹²³ A pápa 1431 folyamán kiközösítette a Colonnákat, azonban helyzete mind a bázeli zsinaton, mind Rómában megingott. 1434 májusában felkelés tört ki a városban, ami elől IV. Jenő előbb a Castel Sant'Angelóba zárkózott, majd kalandos körülmények között Firenzébe menekült. Vespasiano da Bisticci által írt életrajza szerint többször is álruhát cserélve egy Vitellio d'Ischia nevű kalózvezér segítségét vette igénybe: a vízi úton való menekülést Stefano Infessura is megörökítette naplójában.¹²⁴

Azonban Giordanónak sem volt maradása Rómában, amikor véres pártharcok bontakoztak ki az utcákon. Amint Windecke írja, „a brigantik és gyalogosok mindenkit, akinek Rómában tonzúrája volt, legyilkoltak [...] Olyan keservesen álltak Rómában a dolgok, hogy

¹¹⁶ „summi principis Iordani Ursini, cardinalis integerrimi et religiosissimi viri”, id. S. Celenza: *The Will of Cardinal*, 263.

¹¹⁷ Szuromi: *Az egyházi intézményrendszer*, 186–187.

¹¹⁸ Ostinelli: *Penitentiary Evidence*, 10.

¹¹⁹ Vendittelli: *Orsini*, 394.; Pellegrini: *Il papato*, 74. V. Márton politikai egyensúlyozására családja és a Kúria érdekei között részletesebben: Partner: *The papal state*, i. m.

¹²⁰ „reverendissimus dominus Iordanus cardinalis Albanen[sis] alis de Ursinis factus est legatus in regnis Ungariae et Boemiae” Tusor–Nemes (szerk.): *Consistorialia*, 3.

¹²¹ Draskóczy: *Luxemburgi Zsigmond*, 22.

¹²² AO II.A. XIV. 56.

¹²³ Gregorovius: *Storia di Roma*, 23.

¹²⁴ *Infessura*, 32.

az emberek nem szívesen mentek a Szent Péter–székesegyházba, sokkal inkább elkerülték azt. De Róma más templomaiban is annyival kevesebb misét tartottak, hogy néhányban szalmát kezdtek árulni. Mindenki egymás ellen volt [...] Az Orsini családot pedig elkergették Rómából.”¹²⁵A forrás szerzője a Colonna–Orsini pártharcok kiújulásáról érzékletes képet fest, s az Orsinik távozását ráadásul többször is megemlíti.¹²⁶ A *Mesticanza* szerzője, az Orsinik iránt elfogult Paolo di Lello Petrone viszont a Colonnákat teszi felelőssé az eldurvult helyzetért: „mindig az Egyház és a rómaiak ellenségei voltak”.¹²⁷

Giordano Orsini a Firenzében tartózkodó IV. Jenő mellett is megőrizte befolyását. Utolsó fontos megbízása egy Luxemburgi Zsigmond és IV. Jenő közötti, viterbói találkozó lebonyolítása lett volna, ami azonban a pápa köszvényének és a Colonnák intrikáinak köszönhetően meghiúsult.¹²⁸ Zsigmond a koronázásra Giordano bíboros Ponte Galerában található kastélyából és feltehetően az ő kíséretében indult el az Örök Városba, akinek a szertartáson játszott szerepét már bemutattam.¹²⁹ Lello Petrone feljegyzéseiből tudjuk, hogy a bíboros Ferrarából Rómába tartott haza, amikor 1438. május 29-én Siena mellett megbetegedett és meghalt. Giordano Orsinit, akinek halálával az „özvegy Róma” (*vedovella Roma*) egyik jete-vőjét veszítette el, a Szent Péter–székesegyházban ravatalozták fel.¹³⁰

Paolo di Lello Petrone szöveggörnyezetéből nem derül ki egyértelműen, hogy az antik *Urbs* „házastársa” volt-e a bíboros, vagy a IV. Jenő-korabeli Rómáé. Nem zárom ki, hogy a szerző mindkét értelemben úgy érezte, Giordano Orsini nélkül „özvegy lett” Róma, mivel a főpap mecenatúrájának két legfontosabb jellemzője az antik kéziratok gyűjtése volt, illetve a Monte Giordano freskókkal való felékítése. Előtte azonban szükségesnek látom megvizsgálni, milyen hatalmi stratégia tette lehetővé a művészetek bőkezű támogatását Orsini számára, s biztosított neki egyedülálló kapcsolatrendszert a korabeli Egyházi Államban – és részben azon túl.

Pécestől Grenoble-ig: Giordano Orsini kommandatúrái

A római arisztokrata családok és az egyházi javadalmak egyik alapvető összefüggését az adta a középkorban, hogy a főpapok nem rendelkeztek állandó jövedelemmel. Évente kétszer a pápa az előtte térdepelve felsorakozó bíborosok mitrájába dobott egy meghatározott összeget – ez volt a *presbyteria* szertartása.¹³¹ Bár 1510-ben megjelentetett, *De cardinalatu* címet viselő munkájában Paolo Cortesi (többek között VI. Sándor apostoli titkára) leírta, mekkora udvart, háztartást „illendő” egy bíborosnak megszerveznie maga körül, ez igen nehéz feladat volt a 15. században is.¹³² A vagyon gyűjtése, felhalmozása ennél fogva – egy bizonyos pontig legalábbis – létszükséglet volt a főpapok számára.¹³³ Az anyagi háttérrel egyrészt az előkelő

¹²⁵ Skorka (szerk.): *Windecke*, 288–289.

¹²⁶ Skorka (szerk.): *Windecke*, 288.

¹²⁷ „*sempre fuoro nemici della Chiesa et de romani*” Isoldi (a cura di). *La Mesticanza*, 11. IV. Jenő elmeneküléséről és Lello Petrone művéről itt írtam részletesebben: Jakab: *Non fidete ai preti*, 235–250.

¹²⁸ E. Kovács: *Zsigmond császár megkoronázása*, 1324–1325.

¹²⁹ E. Kovács: *Zsigmond császár megkoronázása*, 1326.

¹³⁰ Isoldi (a cura di): *La Mesticanza*, 39.

¹³¹ Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 211.

¹³² Firpo: *Il cardinale*, 75.

¹³³ Talán ezért is csodálkozik rá – több kortársához hasonlóan – II. Piusz pápa a később szentté avatott Antoninus (1389–1459) firenzei érsek egyszerűségére: „...kisszámú népét is rászorította, hogy érje

származás tudta biztosítani, másfelől pedig az a tény, hogy az adott prelátus a családjával saját maga javadalmait tudta gyarapítani. Az éppen megüresedő püspökségek, illetve gazdagabb apátságok irányítása – a trienti zsinat előtt – még nem igényelt személyes jelenléte, a jövedelmet viszont biztosították egy-egy főpap számára. A javadalombetöltés első lépése a kiválasztás (*designatio personae*) volt, majd az odaítélés (*concessio tituli*) következett, s a beiktatás (*introductio in possessionem*) – az utóbbi azonban történhetett az újonnan kinevezett egyházi méltóság távollétében is.¹³⁴ Erre az Orsini családban is volt példa korábban: Giovanni Orsini például úgy látta el 1353. január 14-étől 1359 elejéig a padovai püspöki feladatokat, hogy lényegében ki sem mozdult Rómából.¹³⁵ A pápai szándék azonban nem mindig találkozott az adott székesegyház papságának vagy a monostor szerzeteseinek akaratával: Aeneas Sylvius Piccolomini úgy lesz Trieszt püspöke V. Miklós akaratából, hogy a helyi kanonokok már megválasztották saját főesperesüket, akire ezt követően, a *Feljegyzések* szerint „hallgatást parancsoltak”.¹³⁶

A különböző javadalmak felhalmozása nem volt minden főpap számára lehetőség, de a Kúria nem egy esetben ezzel a gesztussal igyekezett egy-egy befolyásos, széles kapcsolatrendszerrel rendelkező bíboros szolgálatait meghálálni. A 15. század első feléből a legtipikusabb példa erre a Magyar Királyság ügyeiben is közreműködő Juan de Carvajal, aki bíborossá kreálását (1446. december 16.) követően is megtarthatta az 1443-ban elnyert coriai, illetve az 1446-ban megszerzett plasenciai püspökséget.¹³⁷ Az Orsinik közül az első, akiről feljegyezték, hogy valamennyi kanonoki és préposti kinevezését megtartotta egy újabbtól függetlenül, Orso Orsini volt a 13. században. A már említett (a római Frangipane családdal „üzletelő”) családtag emellett világi birtokokat is gyűjtött, így jövedelmet húzott Alto Sante Marie, Scanzano és Castelvechio birtoklásából is.¹³⁸

Giordano Orsini esetében megfigyelhető, hogy nem az üresen maradó püspökségekbe kapott kinevezést, hanem az apáti, préposti, kanonoki javadalmakat halmozta fel. Ennek a technikának egyik magyarázatát abban látom, hogy a püspöki beiktatást követően az új főpapnak a püspökség éves jövedelmének egyharmadát be kellett fizetni (*servitium*), míg a kisebb kommandatúránál ennek mértéke kisebb volt (*annata*).¹³⁹ Pályája elején azonban rögtön felfedezhető egy magyar vonatkozású „kivétel”: a pécsi püspökség.

Noha I. (Nagy) Lajos már próbálkozott az idegen rezervációk visszaszorításával, az Orsini-főpappal Luxemburgi Zsigmond uralkodásának első felében, 1409 szeptemberétől a pécsi egyházmegye kommandátoraként találkozunk.¹⁴⁰ Mivel tevékenységéről a *servitium* pápának történő megfizetésén túl egyéb adat nem áll rendelkezésünkre, Fedeles Tamás úgy véli, az egyházmegye irányításában Orsini semmilyen szinten nem vett részt.¹⁴¹ 1410. augusztus 13-án már Albeni (II.) János váltotta, akinek a kinevezési bullájában az szerepel, hogy elődje nem tudta érvényesíteni jogait.¹⁴² Ez abból a szempontból elég meglepő információ,

be kevésse [...] házában semmit sem találtak olcsó edényeken és egy öszvéren kívül.” Bellus–Boronkai (szerk.): *II. Piusz Pápa*, 88.

¹³⁴ Tusor: *A konstanzi bulla*, 220.

¹³⁵ Kohl: *Padua under the Carrara*, 25.

¹³⁶ Bellus–Boronkai (szerk.): *II. Piusz Pápa*, 22.

¹³⁷ Kiss: *Juan de Carvajal*, 252.

¹³⁸ Allegrezza: *Organizzazione del potere*, 64–65.

¹³⁹ A két fogalmat világosan elkülöníti: Mályusz: *A konstanzi zsinat*, 15.

¹⁴⁰ Tusor: *A konstanzi bulla*, 225–226.

¹⁴¹ Fedeles: *Az Albeniek*, 120.

¹⁴² Fedeles: *Az Albeniek*, 121.

hogy a szintén itáliai Vicedominis Máté esztergomi érseki helynökként (1403-tól) sikeresen jutott további javadalmakhoz mind a Magyar Királyságon, mind Itálián belül.¹⁴³ Szintén Giordano magyarországi érdekérvényesítése ellen szólhatott, hogy Luxemburgi Zsigmond itáliai kapcsolatrendszerét nem a római arisztokrata családok, hanem a firenzei Scolariak és üzleti körük dominálta.¹⁴⁴ Andrea di Filippo Scolari zágrábi, majd váradi püspök s még inkább nagyhatalmú unokatestvére, Filippo Scolari (Ozorai Pipo) a magyarországi egyházi pozíciókra pályázó itáliaiak legfontosabb protektorai voltak.¹⁴⁵ 1426-ban azonban már egyikük sem volt az élők sorában, így – talán nem is meglepő módon – a firenzei Signoria egy 1433. június 19-i levélben már Giordano Orsinit kérte fel, hogy járjon közben Giovanni Montebuoni kalocsai érsek érdekében.¹⁴⁶ Összességében ennyi adatunk van arról, Giordano Orsini személye hogyan kapcsolódott a Zsigmond-kori magyar állam egyházszervezetéhez.

A bíboros commendatúrára vonatkozóan további adatok nyerhetők ki az Archivio Orsini okleveleiből. A forrásanyagot azonban óvatosan kell kezelni, mivel általánosságban is igaz, hogy a javadalmakat tartalmazó dokumentumokból nem következik az, hogy az illető érvényesíteni is tudta a kinevezéssel járó jogait.¹⁴⁷ Az első olyan forrás szövegében, amely a főpap számára juttatott javadalomról tudósít, az olvasható, hogy az adományozás tárgya: „*prioratus R[...] sancti Benedicti Vivarrei dioc[esi]*”.¹⁴⁸ A forrás által „jó emlékként” (*bone memorie*) megnevezett Péter, a Santa Susanna bíborosa (*Petrus Sancte Susanne presbiter Cardinalis*) Pierre de Thury lehet, aki 1410 decemberében hunyt el.¹⁴⁹ Egy másik esetben, az 1413. december 17-én XXIII. János ellenpápa által kiadott oklevél már arról rendelkezik, hogy Miklós apát halála (*Nicolai Abbatís obitum*) esetén Trogir (Trau) Szent János-monostorának kormányzója (*gubernator*) Giordano Orsini lesz.¹⁵⁰ A dokumentumban szereplő, Keresztelő Szent János védnöksége alá helyezett bencés rendi monostor javadalmainak átengedésével XXIII. János joggal reménykedhetett abban, hogy az Orsini-főpap támogatja. Az 1410-ben megválasztott, feslett életvitelű Cossa-pápa számára létfontosságú volt a támogatók megszerzése, főleg mivel Nápolyi Lászlóval szemben II. (Anjou) Lajost támogatta a Nápolyi Királyság élén.¹⁵¹ Giordano Orsini „megnyerésének” másik bizonyítékát a helyszínen látom. A városban helyi kultusza alakult ki ugyanis annak az 1111-ben elhunyt, Könyves Kálmán magyar király hadaival is dacoló, János nevű püspöknek, akit a hagyomány az Orsini tagjának, „Giovanni Orsininek” nevezett.¹⁵² A székesegyházban saját kápolnával is rendelkező, csodatévő szent kultusza az évszázadok során folyamatosan nőtt (a 18. században Dél-Itáliában is megjelent).¹⁵³ Nem bizonyítható, Giordano Orsini elhitte-e, hogy a dalmát

¹⁴³ Mályusz: *A konstanzi zsinat*, 161.

¹⁴⁴ Prajda: *Andrea di Filippo Scolari*, 21.

¹⁴⁵ Fedeles–Prajda: „*Olyan vallásosan...*”, 374–375.; Draskóczy: *Luxemburgi Zsigmond*, 17.

¹⁴⁶ Masi: *Sigismondo di Lussemburgo*, 264.

¹⁴⁷ C. Tóth: *Külföldiek*, 86.

¹⁴⁸ AO II.A. XI. 33.

¹⁴⁹ Ennek az oklevélnek több ponton hibás a De Cupis-féle regesztája: „Rodino” monostor nem létezett, az „R” mögött még éppen jól kivehetően „b” betű jön, s a keltezés sem jó, hiszen legkorábban a francia bíboros halálát követő februárról van szó a dokumentumban, 1411-ben.

¹⁵⁰ AO II.A. XI. 50.

¹⁵¹ Chambers: *Popes, Cardinals & War*, 36–37.

¹⁵² Gobić-Bravar – Matetić Poljak: *The Marbles*, 899.

¹⁵³ Gobić-Bravar – Matetić Poljak: *The Marbles*, 900.

tengerparton Trau patrónusa egy „dinasztikus szent”, de nem is vetném el teljesen annak lehetőségét, hogy XXIII. János gesztusáról van szó ebben az esetben.¹⁵⁴

Az V. Márton pápasága alatt keletkezett okleveleket vizsgálva feltűnő, hogy a Colonna-egyházfő uralkodása alatt Giordano Orsini elsősorban a Francia Királyság területén nyert el kom mendatúrákat. Ezt az is lehetővé tette, hogy a VII. Károly által 1438-ban kiadott bourges-i *Pragmatica Sanctio* előtt a királyi hatalom még nem tudta teljes mértékben korlátozni Rómát az egyes pozíciók betöltésében.¹⁵⁵ V. Márton időszakára jellemző, hogy az újjászervezett Kúriában megnőtt az itáliaiak száma, de ez nem jelentette szükségszerűen azt, hogy a pápa mellőzte volna a külföldieket, köztük a franciákat. Pontifikátusa alatt három francia bíborost is kreált, s francia főpap (Jean de la Brogny) volt az alkancellárja is.¹⁵⁶ A folyamat ugyanakkor a „másik irányban” is működött: az egyházfő az éppen megüresedő pozíciókra, javadalmakra itáliai prelátust is kiszemelhetett. Giordano Orsini így lett a maillezaais-i egyházmegyéhez (*Malleacensis diocesis*) tartozó Ágoston-rendi monostor (1420), a Chartres városfalain kívül (*extra muros Carnotensis*) található Mária Magdolna-monostor (1422), valamint a grenoble-i egyházmegye részét képező, bencésekhez tartozó Tullins (1423) javainak kezelője.¹⁵⁷ Az utolsó, oklevéllel alátámasztható kom mendatúrák, melyeket Giordano Orsini – unokaöccsével, Latinóval közösen – elnyert, a Sant’Andrea és San Saba római monostorok voltak 1431-ben. A forrásból kiderül, hogy ezeket attól a Prospero Colonnától kobozta el IV. Jenő, akinek bukásában – ahogyan jeleztem – valószínűsíthetően Giordano Orsininek is szerepe lehetett.¹⁵⁸

1434-ben – bár ahogyan utaltam rá, IV. Jenőt követve távozott Rómából – Giordano Orsini haláláig a római Szent Péter-székesegyház főesperese is volt.¹⁵⁹ Feltételezem, hogy a pápa római helynökeként akart a főpapra támaszkodni, talán nem sejtve, hogy nemsokára követi őt Firenzébe.

Latino Orsini: Conzától a Bíborosi Kollégiumig

Giordano Orsini végrendeletében testvérei, Orsino és Carlo, illetve utódaik lettek a bíboros örökösei, túl azokon a javakon, amelyeket a bíboros a Szent Péter-székesegyházra hagyott.¹⁶⁰ A hagyaték Carlo Orsini gyermekeinek egészen biztosan nem jött rosszul, ugyanis ők két házasságból összesen öten voltak fiútestvérek. Közülük életkorban a harmadik legidősebb, Napoleone katonai pályára lépett: érdemeiért ő kapta és tette a család talán legfontosabb székhelyévé a braccianói erődöt.¹⁶¹ Az 1480-ban elhunyt *condottiere* rövid ideig a pápai csapatok generálisa is volt testvérének, Latinónak köszönhetően.¹⁶²

Latino Orsini (1411–1477) nagybátyjához hasonlóan nagy karriert futott be: Conza püspöke, majd Trani s Bari érseke lett, bíboros, élete alkonyán pedig *camerlengo*. A diplomáciai feladatokra is vállalkozó, befolyásos főpapról röviden Antonio Bonfini is megemlékezik:

¹⁵⁴ A kései középkorra meggyengülő s a Magyar Királyság uralma alól kikerülő Trau püspökségéről: Gál: *A dalmáciai egyházszervezet*, 112.

¹⁵⁵ Györkös: *Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok*, 67.

¹⁵⁶ Hay: *The Church in Italy*, 41–42.

¹⁵⁷ AO II.A. XII. 32.; AO II.A. XII. 49.; AO II.A. XII. 61.

¹⁵⁸ AO II.A. XIV. 49.

¹⁵⁹ Richardson: *Saint Peter’s in the fifteenth century*, 342.

¹⁶⁰ A dokumentum további részleteit l.ásd: S. Celenza: *The Will of Cardinal*, 268–273.

¹⁶¹ Shaw: *The Political Role of the Orsini*, 39.

¹⁶² Shaw: *The Political Role of the Orsini*, 172.

Latino Orsini koronázta meg (II. Pius megbízásából) Apulia királyává Aragóniai Ferdinándot.¹⁶³

Szinte biztos, hogy Latino Orsini egyházi pályáját Giordano Orsini kezdte el egyengetni – fentebb már kitértem arra az 1431-ből származó oklevélre, amelyben IV. Jenő két római monostor jövedelmét Giordano és Latino számára biztosította, miután Prospero Colonnától elvette azokat.¹⁶⁴ Amikor 1438-ban Giordano Orsini meghalt, Latino – viszonylag fiatalon – már fontos egyházi méltóságot viselt. Egy 1437. március 10-i keltezésű oklevélből arról értesülünk, hogy IV. Jenő a huszonhétéves Latinót, a Szent Péter-székesegyház kanonokját és szubdiakónusát kinevezte Conza püspökségének az élére.¹⁶⁵ A dokumentumból következik, hogy Latino feltehetően 1410 körül születhetett, s az alsóbb papi rendeknek – a korban nem egészen megszokott módon – már birtokában volt. Az egyházfő valószínűleg átlátta, hogy a kényelmes római életet a fiatal Orsini nem szívesen cserélte fel Campania egyik püspöki székhelyével, így ahhoz is hozzájárult, hogy addig meglévő kommandatúráit is megtarthassa.¹⁶⁶

Az Archivio Orsini megmaradt oklevelei arról tanúskodnak, hogy Latino újabb és újabb javadalmakhoz jutott. Ezek közül az egyik a fossanovai apátság volt, amely 1449-ben került a kezére.¹⁶⁷ A 9. században alapított, eleinte bencés, majd ciszterci monostor Aquinói Szent Tamás halálának helyszíne és egyben nyughelye volt. A 14. században azonban a nagy domonkos teológus földi maradványait elvitték Fossanovából, s ekkortól már kizárólag kommandátor apátok irányították.¹⁶⁸ Fossanovát 1135-ben Grenoble ciszterci monostorának Savoyában található filiájának, Altacombának szerzetesei vették át. Mint fentebb utaltam rá, az Orsiniknek – Giordano bíboros révén – volt kapcsolatuk Grenoble egyházmegyéjével. További források híján csak feltételezni lehet, hogy esetleg Latino Orsininek szándékában állt-e az egykor jobb napokat látott monostor újjászervezése, vagy csak az apáti címmel járó bevétellel vonzotta.¹⁶⁹

A fossanovai apátságnál nagyobb rangot s busásabb hasznot jelenthetett Latino számára a farfai apátság. Farfa bencés monostora a cluny szerzetesi reform egyik itáliai központja volt, falai többek közt III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa diplomáciai találkozásának tanúi is voltak.¹⁷⁰ Egyházpolitikai jelentősége mellett ez az apátság – Fossanovával szemben – még a 15. században is igen gazdag volt: a monostor alá számos plébánia, erődített város, sóbánya tartozott, erődített falai pedig jól védhetőek voltak.¹⁷¹ Az Archivio Orsini őrzi azt az adománylevelet, amelyben V. Márton pápa Giordano Orsini bíborosnak és testvéreinek biztosította Farfát és környékét (1419. április 13.).¹⁷² Az apátság kommandátorai innentől kezdve egészen 1504-ig megszakítás nélkül az Orsinik közül kikerülő prelátusok voltak. Bár Latino csak egyetlen évig töltötte be ezt a pozíciót, unokatestvére, Gianbattista (Giovanni Battista) Orsini 1437-től egészen 1476-ig. A farfai apáti cím jelentősége a család szempontjára

¹⁶³ Bonfini, 784.

¹⁶⁴ AO II. A. XIV. 49.

¹⁶⁵ AO II. A. XV. 9.

¹⁶⁶ AO II. A. XV. 10.

¹⁶⁷ AO II. A. XVI. 6.

¹⁶⁸ Silvestrelli: *Città, castelli e terre*, 131.

¹⁶⁹ Elméletem mellett szólhat, hogy 1373-ban XI. Gergely pápa a római San Lorenzo al Verano, ismertebb nevén a San Lorenzo Fuori le Mura-bazilika szerzeteseinek apátjára bízta Fossanova reformját, de ez a folyamat félbemaradt. Vö. Silvestrelli: *Città, castelli e terre*, 131.

¹⁷⁰ Gatto: *Storia del Roma*, 289.

¹⁷¹ Bonardi (ed.): *Lazio*, 156.

¹⁷² AO II. A. XII. n. 19.

ből abban állt, hogy a monostorhoz kapcsolódó hatalmas földekből további területeket vettek bérbe. Így például Toffia, Tancia és Scandriglia egy többszörös értelemben is a család kezén lévő birtokhálózat részét alkották.¹⁷³ Az apátság 15–16. századi története szorosan összekapcsolódott az Orsinikkel: véglegesen csak 1546-ban került el tőlük az apáti cím (és kapta meg a Farnese család).¹⁷⁴

Latino Orsini bíborossá kreálásáról (1448. december 20.) röviden Giannozzo Manetti is beszámolt V. Miklós pápáról írt életrajzában. A mű nagy figyelmet szentel Orsini és hét püspöktársa (köztük a jeles humanista, Nicolaus Cusanus) felemelkedésének, melyben azt olvashatjuk, hogy miután az egyházfő a béke megőrzése, a Rómán kívül eső területek intézményeiről és a városi adókról csodálatosan intézkedett (*de conservatione pacis, et de exteranarum terrarum institutione, et de urbanorum vectigalium ordinatione spetiosissime ordinatis*), nyolc kiváló férfit emelt kardinálissá.¹⁷⁵ A felhasznált szövszerkezetek (*excellentibus viris, singulares prestantissimosque homines* stb.) szinte a korabeli latin nyelv teljes szinonimakészletét felsorakoztatják az új bíborosok dicséretére.¹⁷⁶ Manetti első helyen Filippo Calandrini bolognai püspököt említi meg a sorban. Piccolomini egyedül e főpapot nevezi a nevében, amikor V. Miklós érdemeiről megemlékezik, „szelíd természetű jó barát”-ként említve az újdonsült bíborost.¹⁷⁷ Filippo alakjának kiemelése mindenesetre aligha meglepő, hiszen ahogyan Manetti is megjegyzi, a pápa féltestvére volt (*Philippum nanque uterinum fratrem suum*).¹⁷⁸ Valószínű, hogy nem annyira „szelíd természete”, mint származása folytán, de nagyon gyorsan emelkedett a Kúria ranglétráján: apostoli protonotárius, rövid ideig *camerlengo*, majd 1459-ben főpenitenciárius lett, át is alakítva az Apostoli Penitenciária dikasztériumának ügymenetét.¹⁷⁹ Karrierjét röviden azért tartottam fontosnak felidézni, mert az V. Miklósra vonatkozó források alaposabb vizsgálata tükrében tarthatatlanok azok a megállapítások, amelyek a pápát feddhetetlennek ítélik, a nepotizmus bevezetését pedig kizárólagosan IV. Sixtus (1471–1484) pontifikátusához kötik.¹⁸⁰

A többi új kardinális: Alain de Coëvity avignoni, Antonio Cerdá y Lloscos léridai, Zbigniew Oleśnicki krakkói, Jean Rolin autuni püspökök, John Kemp yorki érsek, illetve a már említett Cusanus voltak.¹⁸¹ Calandrinit és Latino Orsinit nem számítva tehát nem olaszok, ami miatt a Giorgio Chittolini által használt *italizzazione* fogalmát is valószínűleg óvatossággal kellene használni a szakirodalomban, még akkor is, ha a Kúria alkalmazottainak körét illetően meggyőzően érvel e folyamat mellett a történész.¹⁸²

Úgy gondolom, nem elsősorban az az érdekes, hogy a kinevezettek közül kettő olasz, hanem inkább a tény, hogy saját féltestvére mellett V. Miklós választása éppen Latino Orsinire, Trani érsekére esett. Bíborossá kreálásában álláspontom szerint kevés szerepet játszhattak a püspök érdemei, illetve V. Miklós újító tervei. A pápa választása sokkal inkább az Orsini családnak, köztük a távoli, V. Miklós által csodált előd, III. Miklós emlékének szólt. Mi több, feltételezésem szerint V. Miklós és Latino Orsini viszonya ezekben az években korántsem

¹⁷³ Shaw: *The Political Role of the Orsini*, 36–37.

¹⁷⁴ Shaw: *The Political Role of the Orsini*, 97.

¹⁷⁵ Manetti: *De vita ac gestis*, II. 6.

¹⁷⁶ Manetti: *De vita ac gestis*, II. 6.

¹⁷⁷ Bellus–Boronkai (szerk.): *II. Piusz Pápa*, 28.

¹⁷⁸ *De vita ac gestis*, II. 6.

¹⁷⁹ Salonen–Hanska: *Entering a clerical career*, 29.

¹⁸⁰ Lásd például: Franzen: *Kis egyháztörténet*, 248–249.

¹⁸¹ Manetti: *De vita ac gestis*, II. 6.

¹⁸² Chittolini: *Papato e Stati italiani*, 427.

lehetett felhőtlen. Manetti ugyanis a pápa érdemei között említi, hogy nem fegyveres erővel, hanem pápai hatalmának eszközeivel szerzett vissza városokat.¹⁸³ E városok között volt Nepi, amit még IV. Jenő tízezer aranyforintért adott zálogba Latino és Orsino Orsininek, valamint szövetségésüknek, Anguillara grófjának. 1449. március 2-án V. Miklós visszavásárolta az erődöt, amelynek élére azonnal saját kapitányt helyezett Lorenzo Alteri személyében.¹⁸⁴ Az eset nem egyedüli: az egyházfő valóban számos várost, várat szerzett vissza, így nem tűnik túlzásnak Giacomo Bandino Zenobi megállapítása, aki szerint V. Miklós módszeresen felülvizsgálta elődje birtokadományait, s többségüket vissza is vette.¹⁸⁵ A kérdés az volt, hogy a nem túl előkelő származású Parentucelli-pápa hosszabb távon szembe tud-e helyezkedni az Orsini család e befolyásos főpapi tagjával. V. Miklós, úgy tűnik, nem mellőzhette támogatásukat Rómában. 1453. december 4-én kiadott bullájában a pápa anélkül nevezi ki Latino Orsinit Bari érsekévé, hogy annak egyéb címeiről vagy bármilyen egyéb jövedelméről le kellene mondania.¹⁸⁶ Trani érseki székétől Latino 1448-ban vált meg, de valószínűsíthetően csak azért, hogy testvére, Giovanni kezére játszhasa át.¹⁸⁷ Amikor pedig 1450 decemberében lemondott a farfai apátságról, V. Miklós pápa az ősi bencés monostort és birtokait az apáti címmel együtt ismét Giovannira ruházta át, akinek 1477-ben bekövetkezett halála után Latino visszakapta IV. Sixtustól.¹⁸⁸ A két testvér közötti szoros kapcsolat az oklevelek alapján is feltételezhető: 1463. november 30-án Latino minden javainak kezelőjeként testvérei közül Giovannit nevezte meg, mivel ő maga részt akart venni a II. Pius pápa által szervezett keresztes hadjáratban.¹⁸⁹ Mivel a pápa 1464. augusztus 15-én Anconában meghalt, ez a lépése utóbb feleslegesnek bizonyult,¹⁹⁰ de az oklevél utalhat Giovanni és Latino viszonyára. A két fivér – testvéreikkel, Roberto és Napoleone Orsinivel kiegészülve – olyan hatalmat koncentráltak kezükben a 15. század közepén Rómában (és tágabb értelemben az Egyházi Államban), ami példa nélküli volt a korszakban. A Filelfo köréhez tartozó, Pietro Riario által pártfogolt Porcelio de' Pandoni külön művet szentelt a négy testvér dicsőítésének, nem függetlenül az általa eszményi pápának tartott IV. Sixtus magasztalásától.¹⁹¹

¹⁸³ „civitates quoque antea amissas eisdem non militaribus, sed pontificalibus potius artibus magnanimiter recuperaret” Manetti: *De vita ac gestis*, II. 4.

¹⁸⁴ Az erődöt Rodrigo Borgia, a későbbi VI. Sándor jelentősen átalakította később, de a jól védhető település hadászati értéke vitán felül áll: Bonardi (ed.): *Lazio*, 110.

¹⁸⁵ Zenobi: *Le "ben regolate città"*, 40.

¹⁸⁶ „sancto Iohannis et Pauli de Urbe que titulus tui Cardinalatus existit ac aliis Monasteriis Prioratibus Preposituris ceterisque beneficiis ecclesiasticis cum cura et sine cura saecularibus” AO II.A. XVI. 59.

¹⁸⁷ AO II.A. XVI. 22.

¹⁸⁸ Shaw: *The Political Role of the Orsini*, 36.

¹⁸⁹ AO II. A. XVII. 52.

¹⁹⁰ Tovább kutatást igényel, hogy Latino Orsini ott volt-e a pápával elinduló hat bíboros kíséretében, bár az oklevél kései keltezése alapján ez nem valószínű. Hasonlóan látja a kérdést: Hocks: *Pius II*, 107.

¹⁹¹ Az „Il Porcellino” néven is ismert humanista munkásságának feldolgozásával Antonietta Iacono foglalkozik, monográfiájában ugyanakkor kis teret szentel ennek a műnek: Iacono: *Porcelio de' Pandon*, i. m. A sok tekintetben hiánypótló monográfia filológiai aránytéziséről: Eadie: *Porcelio de' Pandoni*, i. m.

A „bűnbánó” camerlengo

1464-ben II. Pál pápától kapott legátusi megbízatását követően Latino Orsini karrierjének csúcására *camerlengói* kinevezésével ért el (1471), ezt a posztot haláláig (1477) betöltötte.¹⁹² Az 1471-ben trónra kerülő IV. Sixtus (Francesco della Rovere) három nappal pápává választása után, augusztus 9-én ruházta fel ezzel a tisztséggel Orsinit, akinek Napoleone nevű testvére és annak fiai (Virginio és Giordano) a pápai hadsereg parancsnokaivá emelkedtek.¹⁹³ Stefano Infessura naplójában már a konklávé résztvevő tizennyolc bíboros közül a második helyen említi Latino Orsinit, megjegyezve, nélküle Francesco della Rovere „másként nem tudott volna pápa lenni.”¹⁹⁴ A forrás szerzője megemlíti azt is, hogy az új egyházfő az említett pozícióval hálálta meg Orsini támogatását a konklávéban. 1474-ben bekövetkezett haláláig ő volt IV. Sixtus legbefolyásosabb támasza, s Infessura naplója szerint a pápai nepotizmus megtestesítője a Kúriában.¹⁹⁵ 1474 szeptemberében Latino Orsini mint *camerlengo* kapott megbízást arra, hogy két főpaptársával együtt folytasson vizsgálatot Svédországi Katalin apátnő szentté avatásának ügyében.¹⁹⁶

A *camerlengo* feladatköréből manapság – nem utolsósorban a népszerűsítő irodalomnak és a filmeknek köszönhetően – a pápaválasztás körüli teendők közismertek. A középkorban viszont a „kamarás” tényleges kincstárnoki feladatokat is ellátott a *Camera Apostolica* (Apostoli Kamara) működését felügyelve.¹⁹⁷ Latino élete végéig élvezte IV. Sixtus bizalmát. Ennek legmagasabb szintű kifejeződése az volt, amikor a pápa hozzájárult ahhoz, hogy Latino Orsini természetes fia élethossziglan örökölhesse apja birtokait.¹⁹⁸ Paolo Orsiniről nem sokat tudunk: édesanyjáról, születésének körülményeiről hallgatnak a források – ahogyan Aeneas Sylvius Piccolomini is a *Feljegyzések* lapjain saját, 1442 körül született gyermekéről.¹⁹⁹

Ha túl sok írott forrás nem is áll rendelkezésünkre, a főpapok balkézről született utódai korántsem számítottak tabunak a 15. század második felének Rómájában a prelátusok társadalmában, elegendő itt Giovanni Battista Cibo (a későbbi VIII. Ince) vagy Rodrigo Borgia (VI. Sándor) magánéletére utalni. Jogi szempontból viszont korántsem volt magától értetődő, hogy egy törvénytelen gyermek örökölhessen. Itáliában igen népszerű volt Aegidius Romanus (1243–1316) *De humani corporis formatione* munkája, amely a gyermekek születésével, illetve törvényes vagy törvénytelen státusával foglalkozik, s amelyet egy művelt Orsininek is ismernie kellett. A szerző leszögezi: noha mindkét szülőtől származik az utód,

¹⁹² AO II. A. XVIII. 32. A *camerlengo* (bíboros kamarás) egészen 1800-ig az Apostoli Kamara irányítója volt, azonkívül a pápai szék megüresedésekor mind a mai napig az új egyházfő megválasztásának lebonyolításáért felelős tisztségviselő.

¹⁹³ Shaw: *The Political Role of the Orsini*, 172.

¹⁹⁴ „altramente non poteva essere papa”. Infessura, 74.

¹⁹⁵ Adriányi: *Az egyháztörténet kézikönyve*, 261.; Hook: *Riario family*, 281.

¹⁹⁶ Péterfi: *Mátyás király és Árpád-házi Margit*, 198. A szerző szerint Latino Orsini kulcsszerepet játszott Árpád-házi Margit kanonizációja ügyében, amire Hunyadi Mátyás kérte fel. Bár úgy vélem, óvatosságra inti a kutatást, hogy a bíboros itineráriumát a rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk megalkotni, azzal egyetértek, hogy a Margit ügyében fennmaradt okleveleknek az Archivio Orsini állományába kerülésében Latino Orsininek bizonyosan lehetett szerepe az 1460-as években. Vö. Péterfi: *The Survival of the Sources*, 714.

¹⁹⁷ Érszegi: *Pápa, Szentszék, Vatikán*, 55.

¹⁹⁸ Shaw: *The Political Role of the Orsini*, 76.

¹⁹⁹ Martels: *The Friut of Love*, 233.

mégis inkább apai, mintsem anyai „szubsztancia”.²⁰⁰ Ennek nyomán számos kézikönyvben, így a lombard környezetben keletkezett, joghallgatók számára készült *Vocabularius iuris utriusque* lapjain is a *domus* létének feltétele, hogy a családot (dinasztiát) a vér szerinti utódok alkossák.²⁰¹ Pierre Toubert a középkori Latiumról szóló klasszikus munkájában azt hangsúlyozza, hogy a *legitimitás* elérésének két jogi útja volt: vagy kiházasították az utódot (ha tudtak számára házastársat szerezni), vagy örökösként próbálták feltüntetni végrendeletben.²⁰² Latino Orsini az utóbbi megoldást választotta, s IV. Sixtus jóváhagyásával ezzel biztosította utóda jövőjét.

Élete utolsó éveit a nagyhatalmú főpap az általa újjáépíttetett San Salvatore in Lauro monostorában töltötte szerzetesi magányban.²⁰³ Döntését források híján nehéz rekonstruálni, de talán nem áll messze a humanisták korábbi, „bűnös” életéből való „megtéréstől”, amit Berthe Widmer Petrarca, Boccaccio, Marsilio Ficino és Lorenzo Valla életpályájában is kimutatott, Ritoókné Szalay Ágnes pedig Piccolomini „fordulatát” magyarázza vele.²⁰⁴

Összegzés

A kutatás további feladatainak meghatározásánál figyelembe kell venni azt a történeti köztudatban gyökeret vert leegyszerűsítő képet, amely sajnos leszivárgott a közoktatás szintjéig is – mely szerint a nagyhatalmú itáliai családok felemelkedése nagyjából azon klisék szerint ment végbe, amelyekre a Borgiák vagy a Medicik életéről szóló sorozatok épülnek. Meglátásom szerint csak úgy lehet változtatni ezen a narratíván, ha nem egyes személyek vélt vagy valós motivációiból építjük újra a befolyásos családok szerepét, hanem társadalmi beágyazottságukat, hatalomszerzési gyakorlataikat is vizsgáljuk.

Az oklevelekből elsősorban az tűnik ki, hogy a főpapok javadalomhalmozás révén biztosították nemcsak saját maguk, hanem családjuk hatalmát, Latino esetében egy törvénytelen gyerek öröklését. A főpapok karrierje újabb és újabb kommandatúra-igényekkel járt, korábbi püspöki, illetve érseki székeiket viszont többnyire megtartották. Giordano Orsini a konstanzi zsinat időszakában már befolyásos bíboros volt, aki nem egyszer Itálián kívüli javadalmak megszerzésével gyarapította vagyonát. Unokaöccse, a korán püspöki méltóságra emelkedett Latino élete alkonyán *camerlengo* lett, több pápa nélkülözhetetlen bizalmasa. Az 1500-as évek elején Giovanni Cambi az *Istorie* lapjain már egy család jelentőségét részben abban látja, hogy rendelkeznek-e legalább néhány valóban befolyásos főpappal.²⁰⁵ Sandro Carocci gondolatmenetét idézve: nem az a valódi kérdés, hogy a 15. századi Egyház a társadalmi mobilitás csatornája volt-e (egyértelműen az volt), hanem hogy milyen szerepet játszott egy-egy familia társadalmi pozíciójában, tudták-e reprodukálni a javakat és a megszerzett hatalmat az egyházi karriert építő családtagok segítségével.²⁰⁶ Úgy gondolom, erre a problémára Giordano és Latino oklevelek alapján feltárható karrierje a válasz az Orsinik esetében. A két bíboros egyértelműen erősítette a család pozícióit mind a pápai udvarban, mind Róma városában, s a hozzájuk kapcsolható mecénási tevékenység is ennek bizonyítéka. Bár sok

²⁰⁰ Bestor: *Ideas about Procreation*, 158.

²⁰¹ Bestor: *Ideas about Procreation*, 160. Megjegyzem, a *casa* fogalma is csak a törvényes leszármazottakat foglalta magában mind Rómában, mind Firenzében: Cohen–Cohen: *Open and Shut*, 65.; Klapisch-Zuber: *Kinship and Politics*, 208.

²⁰² Toubert: *Les structures du Latium*, 785–786.

²⁰³ Epitáfium, illetve egy 1621-ben készült mellszobor őrzi emlékét az épületegyüttes belső udvarán.

²⁰⁴ Ritoókné: *Aeneas Sylvius*, 65.

²⁰⁵ id. Carocci: *Italian Church*, 138.

²⁰⁶ Carocci: *Italian Church*, 138.

alkotás elpusztult az idők során, a könyveket, kéziratokat gyűjtő, Masolinót is foglalkoztató Giordano Orsini értelmezésében nem volt kisebb jelentőségű pártfogó a 15. századi Rómában, mint a Vayer Lajos által méltatott Branda Castiglioni.

A kutatás kiszélesítése újabb források bevonásával folytatódhatna: elsősorban a napló-részletek, krónikák feldolgozásával, s ez a vizsgálat az Orsinikkel azonos társadalmi szinten elhelyezkedő más bárói családokkal (Colonna, Savelli stb.) komparatívva is fejleszthető a későbbiekben. Nem vitatva azon történészek munkáját, akik a család 13–14. századi (Allegrizza, Carocci), illetve 16. századi (Shaw) történetével foglalkoznak, a források alapján meggyőződés, hogy bár pápát az 1400-as években nem adtak, az Orsinik felemelkedésének kulcsfontosságú periódusa a 15. század, amely hatalmuk késő középkori csúcspontjának is tekinthető.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Archivio di Storico Capitolino di Roma, Archivio Orsini, Pergamene, II.A. (AO)

Nyomtatott források

- Bellus Ibolya – Boronkai Iván (szerk. és ford.): *II. Piusz pápa Feljegyzései*. 1-2. köt. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest: Balassi Kiadó, 2019.
- Dante Alighieri: *Isteni Színhjáték*. Ford.: Nádasdy Ádám. Budapest: Magvető Kiadó, 2017.
- Finke, Heinrich (Hrsg.): *Das Tagebuch des Kardinals Fillastre*. In: Finke, Heinrich Heinrich: *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1889. 163–423.
- Isoldi, Francesco (a cura di): *Il diario romano di Antonio di Pietro dello Schiavo dal 19 ottobre 1404 al 25 settembre 1417*. Bologna: Nicola Zanichelli, 1917.
- Isoldi, Francesco (a cura di): *La Mesticanza di Paolo di Lello Petrone*. Bologna: Nicola Zanichelli, 1910–1912.
- Manetti, Iannotti: *De vita ac gestis Nicolai Quinti summi pontificis*. A cura di Anna Modigliani. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2005.
- Memoriale di Paolo di Benedetto di Cola dello Mastro dello rione de Ponte*. A cura di De Antoniis, Achille. Roma: Capaccini, 1875.
- Sansovino, Francesco: *L'Historia di Casa Orsina*. Venezia: Bernardino & Filippo Stagnini, 1565.
- Skorka Renáta (szerk.): *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2008.
- Tommasini, Oreste (a cura di): *Diario della città di Roma di Stefano Infessura scribasenato*. Roma: Forzani, 1890.
- Tusor–Nemes: *Consistorialia* = Collectanea Vaticana Hungariae 7. köt. *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)*. Sajtó alá rendezte: Tusor Péter – Nemes Gábor. Budapest–Róma: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011.
- Vasari, Giorgio: *Le Vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue, insino a' tempi nostri*. Vol. 1. Torino: Einaudi, 1991²(1986).

Szakirodalom

- Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest: Szent István Társulat, 2001.
- Alei, Paolo: *Building with Magnificenza: The Orsini Castle of Bracciano*. In: Alei, Paolo – Grossman, Max (eds.): *Building Family Identity. The Orsini Castle of Bracciano from Fiefdom to Duchy (1470–1698)*. Oxford–Bern–Berlin–Bruxelles–New York–Wien: Peter Lang Ltd., 2019. 41–105. <https://doi.org/10.3726/b10550>

- Allegrezza, Franca: *Organizzazione del potere e dinamiche familiari. Gli Orsini dal Duecento agli inizi del Quattrocento*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1998.
- Bestor, Jane Fair: *Ideas about Procreation and Their Influence on Ancient and Medieval Views of Kinship*. In: Kertzer, David I. – Saller, Richard P. (eds.): *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. New Haven – London: Yale University Press, 1991. 150–167.
- Blasio, Maria Grazia: *Immagini di un condottiero: Braccio da Montone e l'occupazione di Roma del 1417*. In: Chittolini, Giorgio – Del Treppo, Mario – Figliuolo, Bruno (a cura di): *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento*. Napoli: Liguori, 2001.
- Bonardi, Carlo (ed.): *Lazio*. Milano: Bertieri, 1943.
- Bruttini, Jacopo: *Enclavi urbane a Firenze: il caso della famiglia Uberti*. *Annali di Storia di Firenze*, no. VI. (2011) 5–37.
- C. Tóth Norbert: *Külföldiek a magyarországi káptalanokban (1375–1424)*. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017) 1. sz. 75–92.
- Carocci, Sandro: *Baroni di Roma. Dominazioni signorili e lignaggi aristocratici nel duecento e nel primo trecento*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1993.
- Carocci, Sandro: *Italian Church and Social Mobility*. In: Carocci, Sandro – Lazzarini, Isabella (ed.): *Social Mobility in Medieval Italy 1100–1500*. Roma: Viella, 2018. 121–139.
- Carocci, Sandro: *Il nepotismo nel medioevo. Papi, cardinali e famiglie nobili*. Roma: Viella, 1999.
- Celenza, Christopher S.: *The Will of Cardinal Giordano Orsini (ob. 1438)*. *Traditio*, 51. (1996) 257–286. <https://doi.org/10.1017/S036215290001343X>
- Chambers, David S.: *Popes, Cardinals & War. The Military Church in Renaissance and Early Modern Europe*. London – New York: I. B. Tauris, 2006. <https://doi.org/10.5040/9780755622030>
- Chittolini, Giorgio: *Papato e Stati italiani*. In: Gamberini, Andrea – Lazzarini, Isabella (ed.): *Lo Stato del Rinascimento in Italia*. Roma: Viella, 2014. 421–441.
- Colonna, Gustavo Brigante: *Gli Orsini*. Milano: Ceschina, 1955.
- Csukovits Enikő: *A konstanzi zsinat, mint könyvvásár és tudományos fórum*. In: Bárány Attila – Pósn László (szerk.): „Causa unionis, causa fidei causa reformationis in capite et membris”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen: Printart–Press Kft., 2014. 52–59.
- Di Carpegna Falconieri, Tommaso: *Il clero di Roma nel Medioevo. Istituzioni e politica cittadina (secoli VIII–XIII)*. Roma: Viella, 2002.
- Draskóczy István: *Luxemburgi Zsigmond és Magyarország*. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Budapest: Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2006. 11–24.
- E. Kovács Péter: *Zsigmond császár megkoronázása Rómában*. *Századok*, 143. évf. (2009) 1. sz. 1323–1382.
- Eadie, Loren: *Iacono, Antonietta: Porcelio de' Pandoni: l'umanista e i suoi mecenati. Momenti di storia e di poesia*. *Renaissance Quarterly*, 72. (2019) 587–588.
- Eiche, Sabine: *Towards a Study of the Palazzo di Monte Giordano in Rome: A Plan by Orazio Torriani*. *Mittlungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 29. (1985) No. 1. 190–196.
- Erdő Péter: *A pápaság és a Magyar Királyság Zsigmond király idején (1387–1437)*. In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996. 83–95.
- Érszegi Márk Aurél: *Pápa, Szentszék, Vatikán*. Budapest: Szent István Társulat, 2014.
- Esch, Arnold: *Infessura, Stefano*. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 62. (2004) (URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/stefano-infessura_%28Dizionario-Biografico%29/utolsó-letöltés:2021.március.9.)
- Esposito, Anna: *La città e i suoi abitanti*. In: Pinelli, Antonio (ed.): *Roma nel Rinascimento*. Roma–Bari: Laterza, 2007. 3–49.
- Esposito, Anna: *Le confraternite del matrimonio. Carità, devozione e bisogni sociali a Roma nel tardo Quattrocento*. In: Fortini, Laura (ed.): *Un'idea di Roma. Società, arte e cultura tra Umanesimo e Rinascimento*. Roma: Vecchiarelli, 1993. 7–51.
- Esposito, Anna: *Saint Francesca and Female Religious Communities of Fifteenth-Century Rome*. In: Bornstein, Daniel – Rusconi, Roberto (ed.): *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*. Chicago: University of Chicago Press, 1996. 197–218.

- Fedeles Tamás: *Az Albeniek a pécsi egyházmegye élén*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 21. évf. (2009) 1–4. sz. 117–130.
- Fedeles Tamás–Prajda Katalin: „*Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt*”. *Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához*. Történelmi Szemle, 56. évf. (2014) 3. sz. 357–382.
- Firpo, Massimo: *Il cardinale*. In: Garin, Eugenio (ed.): *L'uomo del Rinascimento*. Bari: Laterza, 2018° (1988) 73–131.
- Flasch, Kurt: *Nicolaus Cusanus és kora*. Ford.: Kiss Dorottya – Pap Krisztina. Budapest: Szent István Társulat, 2009.
- Furlotti, Barbara: *New Considerations on a Set of Portrait Drawings of the Orsiny Family by Giovanni Campagna*. The Getty Research Journal, 5. (2013) 15–28. <https://doi.org/10.1086/grj.5.41825344>
- Gál Judit: A dalmáciai egyházszerkezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása. In: Gál Judit – Péterfi Bence – Vadas András – Kranzieritz Károly (szerk.): *Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2013. 99–117.
- Gatto, Ludovico: *Storia del Roma nel Medioevo. Politica, religione, società, economia e urbanistica della città eterna tra l'avvento di Costantino e "il Sacco di Roma" nel 1527*. Roma: Newton Compton Editori, 2014³ (1993, 2000).
- Gobić-Bravar, Đeni – Matetić Poljak, Daniela: *The Marbles in the Chapel of the Blessed John of Trogir in the Cathedral of St. Lawrence at Trogir*. In: Matetić Poljak, Daniela – Katja Marasović (ed.): *ASMOSIA XI. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*. Split: University of Split, 2018. 899–913. <https://doi.org/10.31534/XI.asmosia.2015/08.09>
- Gregorovius, Ferdinand: *Storia di Roma nel Medioevo*. Vol. I–VIII. Milano: Res Gestae, 2016.
- Györkös Attila: „*Hosszú és érett mérlegelés után beleegyezett a szövetségbe*.” *Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok a késő középkorban (1457–1490)*. Világtörténet, 5. (37.) évf. (2015) 1. sz. 61–78.
- Hay, Denis: *The Church in Italy in the Fifteenth Century. The Birkbeck Lectures, 1971*. Cambridge – London – New York – Melbourne: Cambridge University Press, 1979² (1977). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511562440>
- Heers, Jacques: *Il clan familiare nel Medioevo*. Trad.: Masturzo, Alessandro. Napoli: Liguori, 1976.
- Hocks, Else: *Pius II. und der Halbmond*. Freiburg im Breisgau: Herder & GmbH. Verlagsbuchhandlung, 1941.
- Hook, Judith: *Riario family*. In: Hale, John (ed.): *The Thames & Hudson Dictionary of the Italian Renaissance*. London: Thames & Hudson, London, 2003² (1981) 281.
- Iacono, Antonietta: *Porcelio de' Pandoni: l'umanista e i suoi mecenati. Momenti di storia e di poesia*. Napoli: Paolo Loffredo Editore, 2017.
- Jakab Péter: *Hatalmi harcok Róma városában Antonio di Pietro dello Schiavo naplója alapján (1404–1417)*. In: Kovács Enikő – Rudolf Veronika – Szokola László – Veszprémy Márton (szerk.): *Micae mediaevales IX. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2020. 93–107.
- Jakab Péter: „*Non fidete ai preti*.” *A IV. Jenő-kori Róma Paolo di Lello Petrone feljegyzéseiben (1434–1447)*. In: Kiss Gábor (szerk.): *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok X. Nemzetközi Jubileumi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötete*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2020. 235–250.
- Karmon, David: *Archaeology and the Anxiety of Loss: effacing preservation from the history of Renaissance Rome*. American Journal of Archaeology, 115. (2011) No. 2. 159–174.
- Kiss Gergely: *Juan de Carvajal, egy pápai legátus Mátyás idejében. Életrajzi vázlat*. In: Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósan László – Takács Levente (szerk.): *Hunyadi Mátyás és kora*. Debrecen: Kapitális Kft., 2019. 248–281.
- Klapisch-Zuber, Christiane: *Kinship and Politics in Fourteenth-Century Florence*. In: Kertzer, David I. – Saller, Richard P. (ed.): *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. New Haven – London: Yale University Press, 1991. 208–228.
- Kohl, Benjamin G.: *Padua under the Carrara, 1318–1405*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1998.

- Kókay György: *Muratori és Magyarország I. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században*. Magyar Könyvszemle, 114. évf. (1998) 3. sz. 193–206.
- König, Erich: *Kardinal Giordano Orsini †1438. Ein Lebensbild aus der Zeit der großen Konzilien und des Humanismus*. Freiburg: Herder Verlag, 1906.
- Krautheimer, Richard: *Roma. Profilo di una città, 312–1308*. Trad.: Crea, Benedetta – Scattone, Giuseppe. Roma: Elefante, 1981.
- Lanciani, Rodolfo Amadeo: *L'epoca d'oro del Rinascimento a Roma*. Trad.: Tropia, Lucio. Roma: Newton Compton, 2006.
- Lugli, Piero Maria: *Urbanistica di Roma. Trenta planimetrie per trenta secoli di storia*. Roma: Bardi Editore, 1998.
- Maire Vigueur, Jean-Claude: *L'altra Roma. Una storia dei romani all'epoca dei comuni (secoli XII–XIV)*. Trad.: Garbini, Paolo. Torino: Einaudi, 2011² (2010).
- Majorossy Judit: *A foglalkozás topográfija. A társadalmi térrel a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban*. Korall, 12. évf. (2011) 45. sz. 102–135.
- Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor, 2005² (1958).
- Martels, Zweder von: *The Fruit of Love. Aeneas Sylvius Piccolomini about His Illegitimate Child*. In: Martels, Zweder von – Vanderjagt, Arjo (ed.): Pius II, 'el più expeditivo pontefice'. Selected Studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464). Leiden – Boston: Brill, 2003. 243–245.
- Masi, Gianluca: *Sigismondo di Lussemburgo e Firenze (Testimoni manoscritti negli archivi fiorentini)*. In: Luca, Cristian – Căndea, Ionel (ed.): Studia Varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu Oc-togenarii. București–Brăila: Editura Academici Române – Muzeul Brăilei Editura Istros, 2009. 227–271.
- Miglio, Massimo: *Raccontano le cronache. Curia, corte e municipio*. In: Miglio, Massimo: Storie di Roma nel Quattrocento. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2016. 275–291.
- Milano, Attilio: *Il Ghetto di Roma*. Roma: Staderini, 1964.
- Mode, Robert L.: *Masolino, Uccello and the 'Uomini Famosi'*. The Burlington Magazine, vol. 114. (1972) 368–375., 377–378.
- Modigliani, Anna: *Tra curia e città*. In: Miglio, Massimo – Lori Sanfilippo, Isa (ed.): Roma 1347–1527. Linee di un'evoluzione. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 13–15 novembre 2017). Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2020. 247–265.
- Mondin, Battista: *Pápák enciklopédiája*. Ford.: R. Vida Ilona. Budapest: Szent István Társulat, 2001.
- Montanaro, Caroline Vincenti – Fasolo, Andrea: *Palazzi and Villas of Rome*. Venice: Arsenale, 1999.
- Mori, Elisabetta: *L'Archivio Orsini. La famiglia, la storia, l'inventario*. Roma: Archivio Storico Capitolino – Viella, 2016. <https://doi.org/10.52056/9788867286706>
- Novák Veronika: *Az erőszak topográfija. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűneste-tekben*. Korall, 12. évf. (2011) 45. sz. 59–79.
- Orcena, Lawrence T.: *History of the Orsini Family*. Vol. 1. Texas: Coppell, 2019.
- Ostinelli, Paolo: *Penitentiary Evidence and Local Archive Material: The Case of Upper Italy, 1438–1484*. In: Jaritz, Gerhard – Jørgensen, Torstein – Salonen, Kirsi (eds.): „...et usque ad ultimum terrae.” The Apostolic Penitentiary in Local Contexts. Budapest – New York – Rome: Central European University Press – Hungarian Academy of Rome, 2007. 7–19. <https://doi.org/10.1515/9786155211386-002>
- Panofsky, Erwin: *Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába*. In: Uő.: A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok. Szerk: Beke László. Budapest: ELTE Művészettörténeti Intézet, 2011. 252–274.
- Paravicini Bagliani, Agostino: *Morte e elezione del papa. Norme, riti e conflitti*. Roma: Viella, 2013.
- Partner, Peter: *The Papal State under Martin V. The Administration and Government of the Temporal Power in the Early Fifteenth Century*. London: The British School at Rome, 1958.
- Pelaez, Mario: *Introduzione: Memoriale di Paolo di Benedetto di Cola dello Mastro dello rione di Ponte*. Archivio della R. Società romana di storia patria, 16. (1893) 41–79.
- Pellegrini, Marco: *Il papato nel Rinascimento*. Bologna: Il Mulino, 2010.
- Péterfi Bence: *Introduction: The Survival of the Sources*. In: Csepregi, Ildikó – Klaniczay, Gábor – Péterfi, Bence (eds.): Legenda Vetus, Acta Processus Canonizationis et Miracula Sanctae Margaritae

- De Hungaria. The Oldest Legend, Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary. Budapest – New York: CEU Press, 2018. 711–724.
- Péterfi Bence: *Mátyás király és Árpád-házi Margit*. In: Csurgai Horváth József (szerk.): *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos–rend a középkorban*. Székesfehérvár: Alba Civitas Történeti Alapítvány, 2017. 181–207.
- Picino, Willy: *Rocche, fortezze e castelli della Provincia di Roma*. Roma: Edilazio, 2003.
- Prajda Katalin: *Andrea di Filippo Scolari váradi püspök és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben*. In: Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Marosvásárhely – Kolozsvár: Maros Megyei Múzeum – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013. 21–32.
- Rausa, Federico: *Le collezioni di antichità Orsini nel palazzo di Monte Giordano*. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, vol. 101. (2000) 163–180.
- Richardson, Carol M.: *Constructing space in Renaissance painting*. In: Woods, Kim W. (ed.): *Making Renaissance Art*. New Haven – London: Yale University Press, 2007. 63–103.
- Ritoókné Szalay Ágnes: *Aeneas Sylvius, mint a humanisták megtérésének mintája?* In: Ritoókné Szalay Ágnes (szerk.): *„Nymppha super ripam Danubii”*. *Tanulmányok a XV–XVII. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest: Balassi Kiadó, 2002. 48–53.
- Rollo-Koster, Joëlle: *Avignon and its papacy, 1309–1417. Popes, Institutions and Society*. Lanham – Boulder – New York – London: Rowman & Littlefield, 2015.
- Salonen, Kirsi – Jussi, Hanska: *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471*. Surrey: Ashgate, 2013.
- Shaw, Christine: *The Political Role of the Orsini Family from Sixtus IV to Clement VII. Barons and Factions in the Papal States*. Roma: Istituto Storico Italiano peri il Medio Evo, 2007.
- Silvestrelli, Giulio: *Città, castelli e terre della regione romana. Ricerche di storia medioevale e moderna sino all'anno 1800*. Vol. II. Roma: Istituto di Studi Romani, 1940.
- Tóth Gergely: *Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum*. Magyar Könyvszemle, 127. évf. (2011) 1–4. sz. 173–192.
- Toubert, Pierre: *Les structures du Latium Médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*. Rome: École Française de Rome – Palais Farnèse, 1973.
- Travaglini, Carlo M.: *De Cupis, Cesare*. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 33. (1987) URL: www.treccani.it/enciclopedia/cesare-de-cupis_%28Dizionario-Biografico%29/ (utolsó letöltés: 2020. január 5.)
- Triff Burgard, Kristin: *Two Seventeenth-Century Plans of the Palazzo di Monte Giordano in Rome*. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, vol. 42. (1998) 511–523.
- Tusor Péter: *A konstanzi bulla „alkalmazása”. A magyar királyi főkegyúri jog a 15–16. században*. In: Bárány Attila – Pószán László (szerk.): *„Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”*. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen: Printart–Press Kft., 2014. 219–239.
- Vauchez, André: *Introduzione*. In: Vauchez, André (ed.): *Roma medievale*. Roma: Laterza, 2006. V–X.
- Vayer Lajos: *Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén*. Budapest: Képzőművészeti Alap, 1962.
- Vendittelli, Marco: *Orsini*. In: Reinhardt, Volker (Hrsg.): *Die großen Familien Italiens*. Stuttgart: Alfred Kröner, 1992. 389–402.
- Wickham, Chris: *Land and Power. Studies in Italian and European Social History, 400 – 1200*. London: British School at Rome, 1994.
- Wickham, Chris: *Sleepwalking into a New World. The Emergence of Italian City Communities in the Twelfth Century*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2015. <https://doi.org/10.1515/9781400865826>
- Wren Christian, Kathleen: *Empire Without End. Antiquities Collections in Renaissance Rome, c. 1350–1527*. New Haven – London: Yale University Press, 2010.
- Zenobi, Giacomo Bandino: *Le „ben regolate città”. Modelli politici nel governo delle periferie pontificie in età moderna*. Roma: Bulzoni, 1994.